

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Навчальний посібник

Теоретичні основи рекреаційної географії

Навчальний посібник

Суми
«Фабрика друку»
2022

Рецензенти:

В. П. Воровка, доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри екології, загальної біології та раціонального природокористування Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького.

О. Г. Пархоменко, кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

І. Г. Сіденко, начальник відділу культури та туризму Великописарівської селищної ради Сумської області

Т 33 Теоретичні основи рекреаційної географії : навчальний посібник / С. І. Сюткін, А. О. Корнус, О. Г. Корнус, О. С. Данильченко, О. М. Король; за загальною редакцією С. І. Сюткіна. – Суми: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку», 2022. – 72 с.

ISBN 978-617-7456-21-5

Навчальний посібник висвітлює базові теми навчальної дисципліни «Рекреаційна географія», що входить до циклу професійної підготовки здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальностями 014.07 Середня освіта (Географія) та 106 Географія. Детально характеризуються предмет, методи і завдання рекреаційної географії як науки, рекреаційна діяльність та її структура, основні типи рекреаційних територій, особливості рекреаційного природокористування, формується поняттєво-термінологічний апарат рекреаційних досліджень.

Навчальний посібник також буде корисним для вчителів географії та економіки, учнів профільних класів ліцеїв і гімназій та широкого загалу читачів, які цікавляться територіальними аспектами рекреації, туризму, природоохоронної діяльності тощо.

УДК 911.3:338.48-53](075.8)

Зміст

Передмова.....	4
Тема 1. Предмет, методи і завдання рекреаційної географії.....	5
Тема 2. Рекреація як соціально-економічне явище.....	14
Тема 3. Рекреаційні потреби.....	19
Тема 4. Рекреаційна діяльність, її структура і класифікація.....	24
Тема 5. Основні типи рекреаційних територій.....	33
Тема 6. Рекреаційна галузь: умови та фактори її розвитку і територіальної організації.....	39
Тема 7. Природні передумови рекреації.....	45
Тема 8. Рекреаційне природокористування.....	52
Тема 9. Культурно-історичні рекреаційні ресурси.....	61
Рекомендовані джерела інформації.....	68

Передмова

Охопивши всі сфери людської життєдіяльності, рекреація і туризм стали невід'ємною складовою сучасного життя. В усьому світі вони перетворилися на вагомий і визнаний чинник економічного розвитку. На сучасному етапі розвитку суспільного поділу праці (та його просторового прояву – географічного поділу праці) використання рекреаційних ресурсів досягло такого рівня, коли воно вже не здатне розвиватися відокремлено від інших видів людської діяльності. «Мультиплікаційний ефект» від рекреації сприяє розвитку суміжних галузей господарства та створенню в них нових робочих місць, зокрема це стосується готельно-ресторанного бізнесу, роздрібної торгівлі, транспортного та екскурсійного обслуговування, виробництва сувенірів, реклами тощо. Це веде до створення складних форм кооперування рекреаційних та інших видів діяльності у вигляді територіальних рекреаційних комплексів.

Цей феномен є соціальним за своїм генезисом. Внаслідок поступового зростання рівня та якості життя простежується тенденція зростання туристичної активності. Ця активність спонукає до пошуку нових місць та видів туризму. Туризм є активним комунікатором у міжнародних зв'язках, він сприяє інтенсифікації економічних і культурних обмінів в процесі глобалізації.

Жодна з наук, які вивчають рекреацію і туризм, не може мати монополію на них, оскільки ці види людської діяльності є синтетичними. Водночас пріоритет географії у вивченні рекреації і туризму є загально визнаним. Пояснюється це тим, що саме географія надає комплексні знання про територію та її можливості щодо розвитку тих чи інших форм господарювання з метою досягнення не тільки економічного, але й соціального та екологічного ефекту. В Україні систематичні наукові дослідження із оформленням результатів у вигляді монографій, навчальних посібників, захистів дисертацій тощо були започатковані саме на географічних факультетах класичних університетів. Перший набір студентів, підготовка яких спрямована на забезпечення туризму кваліфікованими кадрами, був здійснений у 1971 році на географічному факультеті Київського університету.

І навіть в період пандемії дослідження на теренах рекреаційної географії залишаються актуальними, адже подорожі й екскурсії можуть бути віртуальними.

Тема 1.

Об'єкт, предмет, методи і завдання рекреаційної географії

Рекреаційна географія – відносно молода наука в структурі суспільної географії. Рекреаційна діяльність порівняно недавно перетворилася в один з найважливіших соціально-економічних факторів. У другій половині ХХ століття відбувся процес формування нової галузі господарства, яка спирається на певне поєднання ресурсів, має свої кадри, зв'язки з іншими галузями та дає значний соціально-економічний ефект.

Відомо, що за фінансовими витратами туризм і оздоровлення в сучасному світі давно вже випередили сімейні бюджети на придбання їжі, одягу і взуття. Рекреаційні витрати по суті перетворилися для людини у витрати *першої необхідності*. Це пов'язано з реальними вимогами нинішнього надзвичайно динамічного і психологічно напруженого часу, коли індивід без належного відпочинку і розслаблення просто не може існувати.

Організація рекреаційної діяльності має комплексний характер, тому що у будь-якій рекреаційній системі між собою взаємодіють групи відпочивальників, природні комплекси, технічна інфраструктура, сфера послуг, виробнича сфера, трудові ресурси, системи розселення. В процесі розгортання наукових досліджень чітко виокремилися проблеми рекреації та їх «географічність», оскільки рекреаційна діяльність диференційована територіально і органічно пов'язана з властивостями географічного середовища.

Широкий діапазон географічних рекреаційних проблем обумовив таке положення, при якому їх вивчення та накопичення фактичного матеріалу розгорнулося одночасно в межах таких дисциплін як фізична географія, економічна географія, географія населення, медична географія та країнознавство.

Міждисциплінарні дослідження рекреаційних проблем в сучасних умовах перетворення інтеграції наукових знань із тенденції у закономірність прискорили процес відокремлення специфічного об'єкта наукового пізнання та формування на цій базі нової географічної дисципліни – **рекреаційної географії**.

Об'єктом дослідження рекреаційної географії виступає рекреаційна діяльність і відносини, у котрі вступають між собою суб'єкти господарської діяльності при наданні рекреаційних послуг та споживачі при їх отриманні. У широкому розумінні об'єктом рекреаційної географії називають всю рекреаційну галузь (або рекреаційне господарство).

Предметом дослідження рекреаційної географії у вузькому розумінні є вивчення територіальних рекреаційних систем (далі – ТРС). В широкому розумінні предметом рекреаційної географії виступає *територіальна організація* рекреаційного господарства певної території (ніякого протиріччя між цими двома підходами немає, адже провідною формою територіальної організації рекреаційної галузі виступають ТРС різного рангу і масштабу).

Територіальна рекреаційна система (ТРС) – це соціально-географічна система, яка складається із взаємопов'язаних підсистем: природних і культурних комплексів, інженерних споруд, обслуговуючого персоналу, органу управління та, нарешті, відпочиваючих (*рекреантів*). Ці підсистеми характеризуються функціональною і територіальною цілісністю.

Підсистема «природні і культурні комплекси» виступає в якості ресурсів та умов задоволення рекреаційних потреб. Природні і культурні комплекси мають певну місткість, стійкість, комфортність, різноманіття, привабливість.

Підсистема «інженерні споруди» забезпечує, з одного боку, звичайну життєдіяльність відпочиваючих та обслуговуючого персоналу, а з іншого – задоволення специфічних рекреаційних потреб відпочивальників. Характеризуються вони за допомогою показників місткості, комфортності, надійності, інженерно-будівельних та експлуатаційних характеристик.

Функції підсистеми «обслуговуючий персонал» спрямовані переважно на обслуговування рекреантів.

Орган управління слідкує за оптимальним співвідношенням між всіма підсистемами, для чого він повинен володіти інформацією про властивості та місткість підсистем, про наявність матеріальних і фінансових резервів. Важливою умовою стійкості ТРС є механізми регулювання і планування.

Підсистема «відпочивальники» визначає вимоги до інших підсистем в залежності від соціальних, вікових, національних, регіональних та індивідуальних особливостей рекреантів.

Отже, **рекреаційна географія** виявляє закономірності формування, динаміки, розвитку, різноманітності і поширення ТРС, їх морфологічної структури, територіальної диференціації та інтеграції, а також внутрішні взаємозв'язки, що забезпечують цілісність ТРС.

У більш загальному вигляді рекреаційну географію можна визначити як комплексну географічну дисципліну, що вивчає територіальну організацію рекреаційного господарства (рекреаційної галузі, рекреаційної діяльності тощо).

Рекреаційна географія належить до сімейства суспільно-географічних наук поруч з географією культури, освіти, охорони здоров'я та іншими дисциплінами, в яких цільова функція об'єкту та предмету дослідження може бути визначена як соціальна. Але на відміну від багатьох інших наук, які цікавляться лише певними аспектами функціонування рекреаційного господарства, рекреаційна географія інтегрує всі знання про конкретні території з їх неповторним набором природних умов і різноманітних ресурсів та унікальними ТРС. Пояснюється це тим, що будь-яка територія не просто механічно несе на собі певну сукупність об'єктів (зокрема й рекреаційних), але й неминуче надає їм нові географічні якості («ціле більше, ніж сума його частин»). За межами географії у будь-якій іншій науці цей територіальний синергетичний ефект просто не може бути виявленим, адекватно оціненим, точно виміряним і спрогнозованим.

Загальною методологічною основою рекреаційної географії є сучасна теорія взаємодії природи і суспільства, яка забезпечує наукове розуміння зв'язків між різноманітними суспільними і природними явищами, з якими доводиться мати справу при географічному вивченні складних рекреаційних процесів.

Рекреаційна географія широко використовує загальновизнані методи системи географічних наук: описовий, порівняльно-географічний, картографічний, історичний, статистичний, експедиційних (польових) досліджень, моделювання (математичного і картографічного) та інші. Специфічний соціальний характер

предмета досліджень рекреаційної географії зумовлює використання прийомів, що склалися в інших суспільних і медико-біологічних науках.

Основні поняття рекреаційної географії

До наріжних понять рекреаційної географії відносяться вільний час, відпочинок (або дозвілля), рекреація, туризм.

Вільний час – необхідна умова розвитку рекреаційного процесу. Вільний час – динамічна категорія, яка має риси як певної епохи, так і соціальної групи населення; вона змінна як за обсягом, так і за змістом. Назване поняття є доволі неоднозначним. Зокрема дуже важко визначити «вільний час» для представників творчих професій з ненормованим робочим днем, водночас він досить чітко визначений для конвеєрного працівника (його жорстко регламентована робота триває «від дзвінка до дзвінка»).

Вільний час не дорівнює позаробочому часу. Вільний час є лише частиною позаробочого (тобто вільного від виробничої діяльності). *Позаробочий час* складається з 4-х частин: 1) час на добирання до місця роботи; 2) час для задоволення природних потреб (сон, харчування, особиста гігієна); 3) час для домашньої праці та побутових потреб; 4) час для фізичного, інтелектуального розвитку та відпочинку, який власне і є вільним часом по суті.

Отже, визначення може виглядати наступним чином: **вільний час** – це час протягом доби (або якогось іншого періоду життя), який не пов'язаний із виконанням професійних обов'язків та задоволенням фізіологічних потреб людини.

В сучасних умовах структура використання позаробочого часу досить швидко змінюється. Існує стійка тенденція зменшення часу зняття виробничої втоми за рахунок змін у самих виробничих процесах (механізація, автоматизація), а також зменшення витрат часу на домашню працю в зв'язку з розвитком сфери послуг. В результаті все більше часу лишається на всебічний саморозвиток особистості, зокрема й таку його важливу форму як відпочинок.

Цей процес не такий простий, як виглядає на перший погляд. У суспільстві розвиваються два його протилежно спрямованих напрями. Певні функції позаробочого часу, зокрема домашнє господарство, переходять до матеріального і нематеріального виробництва (розвиток харчової промисловості і громадського харчування звільняє людину від приготування їжі в домашніх умовах). Отже, звільняється частина доби, яка за змістом стає вільним часом і може використовуватися для відпочинку або творчої діяльності. Зворотній процес спостерігається у зв'язку з підвищенням кваліфікації робітників. Через шалений ритм роботи та отримання значних обсягів інформації підвищення кваліфікації як процес часто виходить за межі робочого часу, перетворюючись на складову частину вільного часу. Виник навіть термін «трудоголік» для позначення людей, які практично не вміють відпочивати. Слід визнати більш оптимальною ситуацію поєднання людиною інтенсивної праці з активним та насиченим відпочинком.

Відпочинок відновлює працездатність людини, зменшує нервово-психічну і фізичну напругу. Відпочинок у широкому розумінні – це *будь-яка людська діяльність, яка не спрямована на задоволення насущних потреб*. Відпочинок виступає як вибіркова форма життєдіяльності індивіда в аспекті фізіології, психології та гігієни. Разом з тим відпочинок є частиною суспільного життя, що до-

зволяє визначити його як соціальну категорію. Діяльність людини під час відпочинку може бути класифікована наступним чином:

- діяльність, пов'язана з певним фізичним навантаженням (заняття спортом, прогулянки);
- аматорські заняття (полювання, риболовля, збирання грибів і ягід, колекціонування та інше);
- залучення до світу мистецтва (відвідування театрів, концертних залів, художніх музеїв, картинних галерей та інших закладів, а також творчість в сфері мистецтва – художня самодіяльність, заняття живописом, чеканкою, вишивкою тощо);
- інтелектуальна діяльність (самоосвіта, читання художньої і науково-популярної літератури);
- спілкування за інтересами та вільним вибором;
- розваги, що мають активний (танці, рухливі ігри) або пасивний характер (відвідування видовищних заходів);
- подорожі заради задоволення.

Більшість з перерахованих видів відпочинку проявляються комплексно, у складному взаємозв'язку між собою, особливо під час подорожей.

Для рекреаційної географії важливо розкрити характер та зміст діяльності людини під час відпочинку. Поняття «**рекреація**» найповніше відбиває зміст цього виду вибіркової життєдіяльності людей у вільний час. У різних авторів і в різних країнах у визначенні рекреації все ще зберігаються певні відмінності, які не носять принципового характеру.

Етимологічно термін «рекреація» походить від латинського *recreatio* – відновлення; та французького *recreation* – розвага, відпочинок, зміна дії, що виключають трудову діяльність. Але термін «рекреація» характеризує не тільки певні види вибіркової діяльності людей та їх вільний час, але й той простір, у якому вони функціонують.

Отже, **рекреація** – це сукупність явищ і відносин, які виникають у процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, що знаходяться поза межами поселень, які є місцем їх постійного проживання.

Термін «рекреація» також використовується для позначення галузі господарства, яка на певній території організовує і здійснює відпочинок, лікування і туризм, спрямовані на оздоровлення, розваги, розвиток і удосконалення (у т.ч. навчання) людей.

Рекреацію за тривалістю умовно можна поділити на **короткочасну** з поверненням на нічліг до місця постійного проживання й **тривалу** з ночівлею поза межами місця постійного проживання. Територіально короткочасна рекреація обмежується приміською зоною в радіусі одно-двогодинної пішохідної або транспортної досяжності, натомість тривала рекреація територіально практично не обмежена. За своїм змістом тривала рекреація збігається з таким містким поняттям як туризм.

Загальновизнаного визначення туризму не існує. Але можна виходити з критеріїв, запропонованих Римською конференцією ООН з міжнародного туризму і подорожей (1963), згідно яких туризм вважається одним з видів рекреації, що пов'язаний із мандрівками за межі свого населеного пункту для відпочинку.

Туризм – це сукупність явищ і відносин, що виникають в процесі подорожі та перебування людей поза межами свого постійного місця проживання (якщо тільки перебування не перетворюється у тривале проживання або у тимчасове заняття заради заробітку).

Туристом вважається особа, яка більше 24 годин знаходиться у населеному пункті, що не є місцем його постійного проживання. Якщо цей населений пункт розташований в іншій країні – то йдеться про **міжнародний туризм**. Туристами прийнято вважати також учнів і студентів, які навчаються за кордоном.

Загалом виділяють наступні групи туристів:

- особи, які їдуть для розваг, за сімейними обставинами, на курортне лікування тощо;
- особи, які їдуть на засідання, симпозиуми, з'їзди (наукові, адміністративні, політичні, спортивні та інші);
- особи, які подорожують морем, терміном навіть менше 24 годин.

Туристами не вважаються:

- особи, що приїхали за договором або без нього у пошуках роботи;
- особи, які залишилися на постійне місце проживання;
- мешканці прикордонних районів, які живуть в одній країні, а працюють в іншій.

Особи, які відвідують ту чи іншу місцевість або населений пункт, але не залишаються на ночівлю, вважаються **екскурсантами**.

Необхідною умовою розвитку рекреації виступає наявність **рекреаційного потенціалу**. Під ним розуміється вся сукупність природних, культурно-історичних та соціально-економічних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території. Найважливішою складовою рекреаційного потенціалу виступають **рекреаційні ресурси**, під якими розуміють компоненти географічного середовища та об'єкти антропогенної діяльності, які завдяки унікальності, історичній або художній цінності, оригінальності, естетичній привабливості та оздоровчій значущості можуть бути використані для організації різноманітних видів і форм рекреаційних занять.

Іншим важливим поняттям рекреаційної географії є поняття «**господарський потенціал рекреації**» (тобто своєрідна матеріально-технічна база для відпочинку). Це основні фонди, за допомогою яких здійснюється пряме виробництво, продаж і надання товарів та послуг рекреантам, а також ті додаткові засоби праці, які безпосередньої участі у названому процесі не приймають, але суттєво поліпшують умови рекреації.

Господарський потенціал рекреації створюється в процесі освоєння територій з рекреаційною метою. Складність цього процесу викликає необхідність визначення таких понять як *рекреаційне освоєння* та *рекреаційна освоєність* (показник ступеню освоєння).

Рекреаційне освоєння – це процес пристосування території для певних видів рекреаційної діяльності та їх комбінацій. **Рекреаційна освоєність території** – це досягнутий рівень господарського потенціалу рекреації в процесі географічного (територіального) поділу праці. При цьому межа освоєння конкретної території залежить від норм фізіо-психо-соціальної комфортності конкретних видів рекреаційних ресурсів та рекреаційного навантаження.

Рекреаційне навантаження – це рівень сукупного антропогенного впливу на природний комплекс певної території в процесі рекреаційної діяльності. А здатність певної території забезпечувати здійснення комфортної рекреаційної діяльності без деградації природного та історико-культурного середовища – це **рекреаційна місткість**.

На основі вищенаведених первинних понять формуються вторинні рекреаційно-географічні поняття: рекреаційний об'єкт, рекреаційні потоки, рекреаційна інфраструктура та багато інших.

Методи врахування рекреантів

Важливою передумовою успішних досліджень в галузі рекреації є чітко організований і територіально диференційований статистичний облік. Сьогодні краще поставлена статистика міжнародного туризму, оскільки вона використовує матеріали прикордонної або готельної реєстрації та звітності. Статистика внутрішнього туризму сформована слабко (існує проблема врахування самодіяльних, «неорганізованих» рекреантів), тому досить часто використовуються експертні оцінки.

Існує непрямий метод сезонних оцінок чисельності самодіяльних туристів. Метод ґрунтується на коливаннях у споживанні основних продуктів харчування, особливо хлібопродуктів. Туристські «міграції» відбиваються у навантаженні на транспорт, тому для визначення кількості рекреантів можна скористатися даними про відправлення пасажирів міжміським транспортом. Визначення таких коливань в результаті порівнянь даних за час «високого» рекреаційного сезону і в час мінімального споживання (тільки місцевим населенням) дає можливість з певною похибкою оцінити чисельність рекреантів.

Провідними статистичними показниками, які використовуються у суспільно-географічних дослідженнях для характеристики рекреаційних потоків, є:

- *чисельність рекреантів за одиницю часу (доба, місяць, сезон, рік), які перебували в рекреаційному районі;*
- *число ночівель, проведених рекреантами у даному районі, за одиницю часу;*
- *число туроднів, проведених рекреантами у даному районі за одиницю часу (сума туристів, що прибули без ночівлі та туристів, що ночують).*

Останні два показники відбивають не тільки чисельність рекреантів, але й тривалість їх перебування.

Врахування іноземних туристів також наштовхується на низку проблем методичного характеру. Визначення кількості туристів за кількістю перетинів державного кордону веде до завищення загальної чисельності міжнародних туристів в зв'язку із тенденцією відвідування кількох країн протягом однієї подорожі. Тому показник ночівель або туроднів є більш об'єктивним.

Офіційні валютні надходження від іноземного туризму визначаються за звичай за сумою вітчизняної валюти, обмінаної банками на іноземну. Але цей підхід занижує відомості про валютні надходження, що пов'язано з неврахуванням витрат на транспорт, а також тієї валюти, яку туристи привозять із собою та витрачають на покупки, не обмінюючи її. Точне визначення валютних надходжень та валютних витрат громадян за межами своєї країни має велике практичне значення, тому що сальдо туристичного балансу суттєво відбивається на сальдо платіжного балансу.

Зв'язки рекреаційної географії з іншими науками:

Цілком природно, що найміцнішими є зв'язки з науками географічного циклу – економічною географією, географією населення, фізичною географією, медичною географією.

Економічна географія розглядає рекреаційну діяльність як елемент господарської системи, як галузь економіки, вивчає вплив рекреації на територіальну структуру господарства країни (економічного району). Економічна географія обґрунтовує місткість рекреаційних районів, визначає оптимальну ступінь інтенсивності використання території, вирішує питання міжгалузевої «конкуренції» в районах розвитку туризму.

Географія населення розглядає вплив рекреаційної діяльності на систему розселення. Туризм перетворився на істотний містоутворюючий фактор сучасності. Географія населення вивчає рекреаційні потоки – як своєрідні «міграції» населення.

Фізична географія займається оцінкою природних рекреаційних ресурсів, визначає стійкість природних комплексів (ландшафтів) до рекреаційних навантажень, вивчає такі важливі властивості природних комплексів як їх рекреаційну комфортність та місткість. Крім того, фізична географія розробляє питання, пов'язані з охороною природи, у т.ч. питання підтримання стійкості живої природи в умовах масового туризму.

Медична географія вивчає вплив природного середовища і регіональних умов проживання, праці й відпочинку на здоров'я і тривалість життя населення, а також географічне поширення окремих хвороб. Їй належить визначна роль у вивченні медико-біологічних аспектів рекреаційної діяльності. Особливо важливою є роль медичної географії у дослідженні психофізіологічної комфортності відпочинку і туризму, медико-біологічної ефективності рекреації у тому чи іншому районі.

Вивченням проблем рекреаційної діяльності у різних аспектах займаються також і **негеографічні науки**. Рекреаційна географія користується результатами досліджень соціології, соціальної психології, загальної психології та фізіології людини. Дуже важливими є результати соціологічних досліджень структури використання вільного часу, обсягів і структури рекреаційних потреб для різних соціальних і вікових груп людей.

Рекреаційна географія спирається на результати досліджень певних розділів економічної науки, які вивчають споживчі види людської діяльності як складову частину всього суспільного відтворення. Важливість цього наукового співробітництва зумовлена тим, що саме економічні можливості суспільства

визначають масштаби та структуру організації рекреаційної діяльності, розвиток її матеріально-технічної бази, регулюють співвідношення між рекреаційними потребами та обсягом вироблених рекреаційних товарів і послуг.

Рекреаційна географія має міцні зв'язки з такими науково-прикладними дисциплінами як районне планування і містобудування, які в процесі планувальних і проектних робіт вирішують проблеми територіальної організації місць відпочинку тощо. В останні десятиліття актуалізувалися зв'язки рекреаційної географії з екологією. Отже, можна зробити висновок про глибинну комплексність, властиву рекреаційній географії внаслідок такої диверсифікованості між-предметних зв'язків.

Завдання рекреаційної географії

По-перше, це суто практичні завдання, пов'язані із розвитком рекреаційних потреб населення, підвищенням ефективності існуючих та створенням нових ТРС. При цьому суттєвим внеском рекреаційної географії є збір та обробка інформації по таким важливим аспектам вибору місць для організації нових ТРС та конструювання їх раціональної мережі, як регіональні відмінності у рекреаційних потребах (у т.ч. попиту на рекреацію у ТРС різного функціонального типу), оптимізація рекреаційних потоків, оцінка природних і культурно-історичних комплексів, соціально-економічних умов, визначення місткості рекреаційних територій тощо.

Серед інших завдань рекреаційної географії особлива роль належить вивченню окремих ТРС різних видів і рангів з метою обґрунтування їх спеціалізації та рівня концентрації, встановлення оптимальних взаємозв'язків між їх підсистемами в інтересах рекреантів.

Успішне вирішення практичних завдань неможливе без подальшого розвитку теорії та вдосконалення методів дослідження рекреаційної географії. Завдання розвитку теорії можна звести до двох провідних напрямів. Перший з них – це виявлення закономірностей територіальної організації рекреаційного обслуговування як галузі національної економіки. Другий напрям – розвиток рекреаційної районології: дослідження умов, факторів, ознак районотворення, обґрунтування таксономічної схеми рекреаційних утворень, типологія рекреаційних районів тощо.

Головні зусилля в сфері вдосконалення методів спрямовані на подальше розширення статистичного аналізу, математичного і картографічного моделювання, на комбінування методів та прийомів дослідження. Тільки на цій основі можна виробити оригінальні методики, необхідні для перетворення встановлених у процесі досліджень територіально-рекреаційних закономірностей у норми і стандарти.

Нарешті, важливим інформаційним завданням рекреаційної географії є задоволення пізнавальних запитів потенційних рекреантів. З цією метою досягнення і проблеми рекреаційної географії активно висвітлюються не тільки в програмах освітніх закладів, але й у науково-популярній літературі, довідниках та красназавчих виданнях.

Контрольні питання до теми 1

1. Оцініть роль і місце рекреаційної географії в структурі сучасної суспільної географії.
2. Виділіть об'єкт і предмет дослідження рекреаційної географії.
3. Назвіть методологічні засади рекреаційної географії.
4. Обґрунтуйте комплексний характер рекреаційної діяльності населення.
5. Назвіть найбільш ефективні прийоми і методи дослідження рекреаційної діяльності.
6. Поясніть науковий зміст поняття «територіальна рекреаційна система».
7. Схарактеризуйте функції окремих підсистем територіальних рекреаційних систем.
8. Визначте ключові поняття сучасної рекреаційної географії.
9. Схарактеризуйте провідні тренди використання позаробочого часу людей.
10. Проаналізуйте етимологію терміну «рекреація».
11. Назвіть головні особливості короткочасної і тривалої рекреації.
12. Подайте визначення терміну «туризм».
13. Проведіть чітке розмежування понять «рекреація» і «туризм».
14. Виділіть специфіку міжнародного туризму.
15. Схарактеризуйте рекреаційний потенціал як обов'язкову умову розвитку рекреаційної діяльності.
16. Схарактеризуйте рекреаційні ресурси як складову рекреаційного потенціалу. Наведіть приклади.
17. Якими показниками можна оцінити рівень антропогенного впливу з боку рекреантів та здатність певної території витримувати цей антропогенний тиск?
18. Назвіть найбільш точні і зручні методи врахування кількості рекреантів.
19. Схарактеризуйте зв'язки рекреаційної географії з іншими науками.
20. Назвіть провідні завдання сучасної рекреаційної географії.
21. Оцініть актуальність теоретичних узагальнень на теренах рекреаційної географії.
22. Назвіть інформаційні завдання рекреаційної географії.

Тема 2.

Рекреація як соціально-економічне явище

Рекреація – явище досить давнє. Історики свідчать про велику любов до подорожей у фінікійців та еллінів. Відомо, що кожного олімпійського року сотні суден відправлялися з портів багатьох міст-колоній Давньої Греції на узбережжі Середземного та Чорного морів, щоби прибути в Олімпію на відкриття Олімпійських Ігор та літературних фестивалів. Знатні римляни здійснювали поїздки для лікування на термальних джерелах, а відвідини завойованої Греції, яка вважалася центром світової культури, для них були майже обов'язковими. У середньовіччя набула поширення проща до святих місць. Наприкінці XVII століття представників заможних верств населення, які подорожували світом із цікавості, почали називати *туристами*¹.

Після промислової революції з появою залізниць і пароплавів великої популярності набули європейські курорти – на морському узбережжі Італії та Франції, в горах Швейцарії, поблизу джерел мінеральних вод тощо. Всесвітньо відомими стали Ніцца і Віші у Франції, Монте-Карло у Монако, Баден-Баден у Німеччині, Карлсбад (або Карлові Вари) у Чехії, Капрі в Італії та інші. Відпочинок на цих курортах був привілеєм англійських лордів і банкірів, німецьких баронів і фабрикантів, російських дворян, індійських магараджів, американських плантаторів.

Подальший розвиток міжнародних економічних зв'язків (у першу чергу – торгівлі) призвів до збільшення рухливості населення. Ще більшим зростанням рухливості населення супроводжувалося зміцнення міжрайонних господарських і культурних зв'язків всередині окремих країн. Активізація як світових, так і внутрішньодержавних господарських зв'язків сприяла зародженню такої форми подорожей, яку вже після Другої світової війни почнуть називати *масовим туризмом*.

Історики туризму твердять, що перші туристичні подорожі організував англійський підприємець **Томас Кук** (спочатку на території Великобританії², а потім і за її межами). Відома і точна дата проведення першої організованої міжнародної туристичної подорожі – у 1863 р. група британських туристів відвідала Швейцарію. Але в цей час закордонні поїздки через свою дорожнечу були доступними лише обраним верствам населення.

Поява автомобіля суттєво збільшує рухливість всього населення та «скорочує» відстані. Традиційні курорти у 20-х роках XX століття стають затісними для збільшених потоків рекреантів. З'являються нові курорти в Італії (Ріміні, Сан-Ремо), Франції (Сен-Тропез), США (Маямі) та інших країнах.

Якісні зрушення в характері рекреації відбуваються у період між Першою і Другою світовими війнами: поїздки починають здійснюватися не тільки заради розваг і лікування, але й з пізнавальною метою. Зростає привабливість безпосе-

¹ Терміни «туризм» і «турист» походять від латинського слова *tornus* (рух по колу; вертити, крутити). Популярності цих термінів несподівано посприяв французький письменник Стендаль, надрукувавши у 1838 році книгу «Memoires d'un touriste» («Спогади одного туриста»). Відтоді словом «tour» (тур) стали позначати подорож з поверненням до місця виїзду.

² У 1841 році 570 членів товариства тверезості здійснили подорож з Лестера до Лафборо на чолі з Т. Куком.

реднього знайомства з природними, культурно-історичними, архітектурними скарбами своєї країни та інших країн світу. До туризму долучаються широкі верстви інтелігенції. Туризм перестає бути справою індивідуальною, поступово набуваючи характер масового явища.

Після Другої світової війни починається **сучасний етап** у розвитку внутрішнього та міжнародного туризму. Темпи його зростання стають настільки стрімкими, що науковці і громадські діячі починають говорити про туризм як феномен ХХ століття (чисельність іноземних туристів щорічно зростала на 10%). Виникає своєрідна паралель між зростанням туризму і темпами науково-технічної революції. Головним чинником такої позитивної динаміки туризму вважають зростання продуктивності праці у матеріальному виробництві, яке викликало підвищення рівня та якості життя населення.

Підвищення матеріального, а за ним і культурного рівня населення веде до суттєвих зрушень в структурі споживання, які знаходять свій вираз у тому, що швидше зростає попит на послуги, ніж на матеріальні блага. Це пов'язано з тим, що елементарні потреби людини (харчування, одяг, житло) мають певну межу насичення у порівнянні з потребами, які відносяться до інтелектуальних і духовних. Дійсно, самі по собі високі економічні показники не є метою розвитку суспільства, вони розглядаються лише як засіб задоволення людських потреб та підвищення якості життя населення.

Зростання продуктивності праці у сфері матеріального виробництва призвело до того, що на створення суспільного продукту витрачається все менше часу. Якщо весь час за рік заокруглено прийняти за 9000 годин, то у ХІХ столітті він розподілявся наступним чином: 5000 год. – робочий час, 3000 год. – сон, тільки 1000 год. – позаробочий час (без сну). Наприкінці ХХ століття співвідношення між цими трьома складовими наблизилося до паритетного (по 3000 год.). **Збільшення масиву вільного часу** перетворилося на суттєвий фактор зростання масштабів рекреаційної діяльності.

Матеріальною передумовою масовості рекреації слугує **прогрес на транспорті**. Йдеться не тільки про збільшення швидкостей, але й про значне зниження транспортних тарифів, а також появу великої кількості особистих транспортних засобів. Звісно, треба прийняти до уваги і розбудову транспортної інфраструктури. У географічному сенсі вона перетворюється у транспортну систему, яка з'єднує найвіддаленіші райони світу. Позитивне значення для туризму має координація між окремими видами транспорту в національному та міжнародному масштабах.

Важливі фактори зростання рекреаційної активності – це **негативні наслідки сучасних виробничих умов** та **концентрація населення у великих індустріальних центрах**. З одного боку, механізація і автоматизація скорочують фізичне навантаження, але його відсутність й у позаробочий час веде до хвороби сучасної цивілізації – гіподинамії. В зв'язку з цим зростає роль активної рекреаційної діяльності, що хоча б частково компенсує нестачу руху. Гіподинамія супроводжується «емоційною втомою», яка викликана складністю сучасного виробництва та специфічністю позаробочої діяльності. Йдеться про швидку зміну зорових та звукових подразників, надмірну кількість інформації, забруд-

нення довкілля тощо. Рекреація в таких умовах стає практично єдиним джерелом задоволення «біологічного» потягу людини до первинного природного середовища, не зміненого антропогенною діяльністю.

У другій половині ХХ століття змінюється й сам стереотип поведінки людини. На зміну статичному стереотипу, при якому переважна частина населення роками не залишала свого постійного місця проживання, прийшов новий – динамічний стереотип життя. Потреба в зміні обставин перетворилася в напружених умовах міського ритму життя у першу необхідність.

Чим більше місто, тим гостріше відчувається ця потреба. Люди, що мешкають у великих містах, й мешканці малих містечок мають різні життєві ритми. Жителі міських агломерацій та мегаполісів часто не здатні раціонально розподілити свій час: термінові ділові зустрічі, зібрання, наради та інше примушують змінювати свої плани. В таких умовах відпочинок за місцем проживання мало що дає для поновлення фізичних та (особливо) духовних сил.

Соціально-економічна сутність та провідні функції рекреації

Неперервне зростання темпів і масштабів рекреації гостро ставить питання про сутність цього соціально-економічного явища та його основні функції.

Спочатку була сформульована концепція рекреаційного руху, заснована на так званій *теорії інстинктів*. Представники цієї точки зору вважають, що людині властиве вроджене, апріорне бажання подорожувати. При цьому підході є небезпека надмірної біологізації мотивів поведінки людини.

Найбільш розробленими в теорії інстинктів виявилися мотиви «повернення». Дійсно, сучасне життя є переважно міським, робочий день проходить перед монітором комп'ютера, а вечір – перед екраном телевізора. Грошові розрахунки витісняють емоції та неформальне спілкування. Отже, люди свідомо і несвідомо намагаються хоча б тимчасово повернутися до того стану, коли всього цього не було.

Дещо пізніше на противагу поняттю інстинкту вводиться поняття потреби. На основі цього поняття вчення про мотивацію людської поведінки отримує нову постановку, оскільки потреба є *соціально детермінованою*, вона набагато складніше за інстинкт. Отже, шукати відповідь на сутність рекреації необхідно в сутності людини, не протиставляючи при цьому біологічне і соціальне.

Більше 2 млрд. осіб переважно із країн «третього світу» досі ніколи не бували за межами свого поселення. Головною причиною даного явища є низький рівень доходів населення. Доходи становлять необхідну матеріальну основу існування вільного часу як такого та визначають характер його використання. У разі скорочення доходів нижче певного рівня, будь-який обсяг вільного часу втрачає сенс через відсутність можливості його ефективного проведення.

Рекреація в сучасному світі відноситься до такого вибіркового виду діяльності, який є необхідною умовою нормального людського життя, засобом компенсації напруги та відновлення працездатності. Але не слід ототожнювати рекреаційну діяльність лише з розвагами, хоча останні й перетворилися у сучасному світі в надійне джерело прибутку.

Найбільш вживана **класифікація суспільних функцій рекреації** передбачає їх поділ на 4 основні групи: 1) *медико-біологічну*; 2) *соціально-культурну*; 3) *економічну*; 4) *політичну*.

Медико-біологічна функція полягає у санаторно-курортному лікуванні та оздоровленні. Оздоровлення через туризм – один із шляхів вирішення проблеми зняття виробничої та психологічної втоми. Безумовно, це не єдиний шлях. Ведуться пошуки оптимальної територіальної структури міст майбутнього, яка б урівноважувала взаємодію людини з довкіллям в урбосистемах.

Соціально-культурна функція – це провідна функція рекреації. Духовно-культурні потреби – це потреби пізнання у самому широкому розумінні, пізнання оточуючого світу і свого місця в ньому, пізнання сенсу та призначення свого існування. Туризм відкриває значні можливості для духовного спілкування людини з природними, культурно-історичними та соціальними цінностями не тільки своєї країни, але й всього світу.

Серед **економічних функцій** рекреації головне місце відводиться відтворенню робочої сили. Дякуючи рекреації підвищується продуктивність праці, збільшується тривалість періоду повноцінної працездатності та інше, що веде до збільшення фонду робочого часу внаслідок скорочення захворюваності, підвищення життєвого тону.

З економічної точки зору важлива роль рекреації як форми споживання товарів і послуг, що веде до формування цілої сфери господарської діяльності, яка збільшує асортимент продукції традиційних галузей промисловості і сільського господарства.

В умовах товарно-грошових відносин рекреація виконує й низку інших функцій:

- *швидкий розвиток господарської структури певної території;*
- *розширення сфери прикладання праці, тобто збільшення зайнятості населення за рахунок рекреаційного обслуговування та в галузях, що пов'язані з рекреацією опосередковано;*
- *суттєвий вплив на структуру балансу грошових доходів і витрат населення в межах країни на користь рекреаційних районів;*
- *підвищення ефективності іноземного туризму як джерела надходження іноземної валюти.*

Туризм також є важливим засобом **ідейно-політичного і патріотичного виховання** населення. Власне зародження внутрішнього туризму в більшості країн світу, як правило, було пов'язане із патріотичним рухом, з вихованням любові до батьківщини на основі знайомства з унікальними природними комплексами, пам'ятками історичного минулого, місцями видатних подій та ін.

Велику роль туризм може відігравати й у інтернаціональному вихованні народів, тому що він зміцнює міжнародні зв'язки, розвиває толерантні стосунки між людьми, зближує нації, долає ксенофобію.

Контрольні питання до теми 2

1. Схарактеризуйте історію рекреаційної діяльності та появи перших курортів.
2. Як зростання рухливості населення вплинуло на масштаби рекреації?
3. Назвіть організатора перших туристичних подорожей.
4. Коли і чому відбулися якісні зміни в характері та організації рекреації і туризму?
5. З якого часу можна твердити про набуття рекреацією і туризмом статусу масового явища?
6. Встановіть зв'язок між темпами науково-технічної революції та зростанням туризму і рекреації.
7. Назвіть головний чинник позитивної динаміки туризму й рекреації.
8. Схарактеризуйте наслідки зростання культурного рівня населення та зрушення в структурі споживання товарів і послуг.
9. Оцініть динаміку вільного часу внаслідок науково-технічного прогресу.
10. Назвіть найбільш важливі фактори зростання рекреаційної активності населення в епоху науково-технічної революції.
11. Поясніть феномен стрімкого зростання ролі активної рекреаційної діяльності.
12. Назвіть особливості нового – динамічного стереотипу життя сучасної людини.
13. Схарактеризуйте соціально-економічну сутність рекреації.
14. Назвіть провідні функції рекреації в сучасному суспільстві.
15. Обґрунтуйте класифікаційну схему суспільних функцій рекреації.
16. Схарактеризуйте медико-біологічну функцію рекреації.
17. Оцініть соціально-культурну функцію рекреаційної діяльності.
18. Схарактеризуйте роль відтворення робочої сили як головної економічної функції рекреації.
19. Проаналізуйте зв'язки патріотичного виховання та внутрішнього туризму, інтернаціонального виховання та міжнародного туризму.
20. Оцініть можливості туристично-рекреаційної діяльності в подоланні ксенофобії.

Тема 3.

Рекреаційні потреби

Більшість сучасних дослідників у галузі рекреаційної географії вважає, що просторово-часову динаміку і територіальну організацію рекреаційної діяльності визначають *суспільні, групові та індивідуальні* рекреаційні потреби.

Рекреаційні потреби (як і потреби людини в цілому) є суспільно-історичним продуктом, оскільки вони змінні в часі. Їх просторово-часова динаміка відбивається на територіальних формах організації рекреаційної діяльності. Тому вивчення рекреаційних потреб вважається необхідним для дослідження форм територіальної організації існуючих і перспективних рекреаційних районів всіх рангів і типів: від загальнодержавних схем розміщення сфери відпочинку до функціонального зонування окремих районів відпочинку та курортів.

Вибір того чи іншого виду відпочинку в конкретних природних комплексах та переваги, що надаються відпочивальниками окремим типам ландшафтів, варіюють у таких точно широких межах, як температури і характери індивідів. Але жоден із цих запитів не може бути задоволеним без відведення певної земельної ділянки. Розподіл площі для організації відпочинку відбувається швидше у відповідності до потреб населення, ніж до наявності необхідних природно-географічних умов.

Вище було відзначено, що рекреаційні потреби проявляються на трьох рівнях організації людей: **суспільство – група – індивід**.

Суспільні рекреаційні потреби є провідними. Їх можна визначити насамперед як потреби суспільства у відновленні фізичних та психічних сил, всебічному розвитку всіх його членів тощо.

Групові рекреаційні потреби відбивають зміст потреб певних соціальних та вікових груп населення.

Індивідуальні рекреаційні потреби включають низку рекреаційних занять, які задовольняють бажання людини змінити звичну обстановку, відновити здоров'я, зняти втому, пізнати навколишній світ, отримати естетичне задоволення, духовно збагатитися, втекти від повсякденності, перевірити свою здатність долати перешкоди тощо.

Індивідуальні рекреаційні потреби своїм постійним розвитком впливають на структуру і своєрідність рекреаційних потреб соціальної групи, до якої належать індивіди, а діяльність соціальних груп сприяє формуванню суспільних рекреаційних потреб. Але вплив індивідуальних та групових потреб на суспільні рекреаційні потреби є вторинним. Провідною та визначальною є зворотна дія. Відносини суспільних, групових та індивідуальних потреб є діалектичними, тобто такими, що взаємно впливають один на одного при визначальному значенні суспільних потреб.

Напрями і методи дослідження рекреаційних потреб

Вивчення обсягів і структури рекреаційних потреб не є завданням географії. Але в умовах міждисциплінарної взаємодії та синтезу знань географія змушена не тільки використовувати досягнення інших наук, але й формулювати свої вимоги до них.

Обираючи вид рекреації і географічний район відпочинку, людина або група людей керуються певними цілями та установками. При цьому потреби індивідів і груп людей диференціюються за найрізноманітнішими ознаками, зокрема й регіональними.

Систематичне вивчення реальних процесів, тенденцій, обсягів рекреаційних потреб проводиться в економічному, медико-біологічному, демографічному, соціологічному, соціально-психологічному та природознавчому аспектах.

Таке широке охоплення у дослідженнях об'єктивно впливає з того, що формування рекреаційних потреб відбувається під впливом комплексу факторів, які можуть бути згруповані наступним чином:

1. **Соціально-економічні фактори:** рівень розвитку виробничих сил; рівень споживання, у тому числі послуг; рівень розвитку сфери відпочинку і туризму; реальні грошові доходи населення; роздрібні ціни на товари і послуги, у тому числі рекреаційні; рівень розвитку транспортної інфраструктури і транспортних засобів; тривалість відпусток; постановка реклами та інформації про рекреаційні райони і маршрути; соціальний і професійний склад населення; рівень культурного життя; рухливість населення; етнічні традиції.
2. **Демографічні фактори:** співвідношення міського і сільського населення (ступінь урбанізації); статеві-вікова структура населення; склад і розмір сімей; особливості розселення.
3. **Соціально-психологічні фактори:** інтенсивність культурних і ділових зв'язків (комунікабельність); тип культурного життя; вплив моди; ціннісні орієнтації особистості.
4. **Медико-біологічні фактори:** стан здоров'я населення.
5. **Природні фактори:** природна зона, в якій проживає людина; особливості географічного положення по відношенню до морів, озер, річок, гірських хребтів та інших природних об'єктів.

Важливим питанням *економічної оцінки рекреаційних потреб* є визначення ступеню задоволення потреб населення у рекреаційних послугах (йдеться не про платоспроможний попит, який характеризує фактичне споживання рекреаційних послуг, а про потреби). Ця проблема залишається невирішеною. Більшу увагу економічна наука традиційно приділяє комплексу потреб у харчуванні, житлі та інших матеріальних благах.

Економічна оцінка рекреаційних потреб опосередковує інші аспекти оцінок (медико-біологічний, соціологічний, соціально-психологічний), тому що в ній знаходять своє відбиття економічні можливості суспільства та його членів, тобто враховуються кошти, які суспільство або його окремі члени можуть затратити на задоволення рекреаційних потреб. Розміри цих затрат залежать у першу чергу від обсягів валового національного продукту (ВНП) та пропорцій його розподілу. Останні визначаються головними економічними завданнями суспільства на кожному конкретному етапі його розвитку.

Медико-біологічний аспект вивчення рекреаційних потреб полягає у визначенні обсягів і структури санаторно-курортного лікування. На основі регіональної медичної статистики курортологи розробляють зведені баланси потреб у санаторно-курортному лікуванні та можливостей їх задоволення.

Потреби у курортній мережі розраховуються, як правило, виходячи з національних нормативів, закріплених відповідними підзаконними актами.

Залишаються маловивченими з медико-біологічної точки зору потреби оздоровлення. У науковій літературі зустрічаються лише найзагальніші відомості про медико-біологічні функції рекреаційної діяльності. У першу чергу це активні види рекреаційної діяльності (м'язове навантаження) та різноманіття рекреаційної діяльності (переключення з одного виду діяльності на іншій). Ці механізми криються у особливостях центральної нервової системи людини: певні нервові центри найкраще «відпочивають» не при повному гальмуванні, а при збудженні інших нервових центрів (відомий факт: навіть значні фізичні навантаження легко переносяться на хвилі емоційного підйому).

Слабо вивченим залишається і питання впливу місця і часу відпочинку людини в залежності від місця її проживання, віку, соціальної належності, типу нервової системи.

Соціологічні та соціально-психологічні дослідження рекреаційних потреб спрямовані на вивчення діалектичного взаємозв'язку рекреаційних потреб соціальних груп та окремих індивідів з природним довкіллям.

Критерії організації рекреаційного простору, а також вплив простору на поведінку рекреанта мають значною мірою соціологічний та соціально-психологічний характер. Тому дуже важливою є роль соціології та соціальної психології у вивченні рекреаційної діяльності. Соціологія відпочинку вивчає рекреаційні потреби соціальних груп, встановлюючи їх зв'язок з потребами більших соціальних утворень та суспільства в цілому. Соціальна психологія вивчає психічні вимоги до рекреаційного середовища, властиві соціальним групам та індивідам. При цьому географію найбільше цікавлять ціннісні орієнтації соціально-територіальних спільнот людей (соціумів), які утворюються на базі відносин, що витікають з факту проживання на спільній території.

Різні соціальні та вікові групи людей мають специфічні вимоги до рекреаційної діяльності. Безумовно, все розмаїття вимог врахувати неможливо. Але наукове обґрунтування класифікації вибірковості різних груп відпочиваючих до природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів, до певних типів рекреаційних районів, до набору рекреаційних занять, до особливостей архітектурно-планувальної структури місць відпочинку, до ступеню активності проведення рекреації, до тісноти соціальних і вікових контактів має велике значення для територіальної організації рекреаційної діяльності.

Соціологічні дослідження рекреаційних потреб проводяться комплексно. В них виділяються наступні етапи:

- 1) вивчення сучасних тенденцій відпочинку на основі статистичних даних;
- 2) відпрацювання попередніх положень, пов'язаних із змістом рекреації та перспективою її розвитку;
- 3) проведення анкетних опитів населення;
- 4) розробка гіпотез перспективного розвитку рекреації;
- 5) розробка теоретичних положень, заснованих на перевірці репрезентативних даних.

Такий метод дослідження обумовлений як недостатністю та неповнотою статистичних даних, так і можливістю отримання відомостей безпосередньо від об'єктів дослідження. Вивчення рекреаційних потреб передбачає методи вибіркового зондажу, які виходять із статистичної можливості «дослідити ціле на основі його частини». Опитування всього населення пов'язані із значними витратами, їх складно організувати. Прикладом суцільного обстеження є переписи населення. Зондаж, на відміну від перепису, передбачає не повне охоплення населення, а тільки його частини, інформацію про певні параметри якої можна поширити на все населення. Цей метод має свої переваги та обмеження.

За даними багатьох досліджень в Україні найбільш популярними є лісові території та морські узбережжя при майже повній відсутності попиту на степові ландшафти. При цьому треба врахувати, що структура переваг найчастіше визначається суб'єктивними знаннями людини про існуючі можливості рекреації. У перспективі структура переваг може змінитися, зокрема у зв'язку із появою раніше малорозвинених або невідомих видів туризму (наприклад, «зеленого» туризму або виробничого), форм їх проведення і територіальної організації.

Як встановлено, найбільший вплив на вибір ландшафту відпочинку спричиняє вікова структура населення. Так, з віком збільшується тяжіння рекреантів до відпочинку в лісі. Тяга до гірських ландшафтів більш властива молоді. Загальною тенденцією для всього населення є бажання відпочивати на морських узбережжях. Лікувальним джерелам мінеральних або термальних вод віддають перевагу люди похилого віку (в цій віковій групі відпочинок біля моря менш популярний, ніж відпочинок в лісі біля річки).

Існують також і регіональні відмінності у виборі рекреаційних ресурсів і районів.

Врешті-решт рекреація і туризм – це не тільки поїздки до моря, прогулянки по замкам або, в екстремальних випадках, подорожі у джунглі Амазонії чи на сафарі в африканську савану. З екскурсією можна відправитися і на промислові підприємства, до того ж не тільки з практичною або профорієнтаційною метою, але й виключно заради розваг.

У багатьох країнах з ринковою економікою відвідування практично будь-якого виробництва не становить жодних проблем. Достатньо зателефонувати у сервісний центр або відділ маркетингу. Сучасні підприємці чудово розуміють, що без такого «*виробничого туризму*» їм в умовах жорсткої конкуренції на ринку товарів і послуг вижити буде складно. Більшість виробників навіть грошей з екскурсантів не беруть. Навпаки, вони намагаються максимально розважити відвідувачів та заставити їх полюбити свій бренд.

Власне, в кінці ХХ століття у світі практично не залишилося ані історичних, ані культурних місць, якими можна було б здивувати. Ось тоді й виник новий різновид туризму – виробничий (інколи вживається менш влучний термін *промисловий*). Виникла навіть своєрідна «мода» на занедбані або покинуті виробництва. Особливо на ті, що пов'язані з певними відомими подіями. В Україні зараз користуються значним успіхом поїздки на Чорнобильську АЕС.

Цікаво, що півстоліття тому ідеї виробничого туризму особливого успіху не мали, хоча окремі підприємства вже давно водили по своїм цехам екскурсії.

Наприклад, компанія «Пежо» впустила на свій завод в Сошо перших туристів ще у 1930 році, а «Кроненбург» відкрила свої страсбурзькі пивоварні одразу після Другої світової війни. Але тоді туристи ще віддавали перевагу єгипетським пірамідам й турецьким мечетям.

Злам у туристській та підприємницькій свідомості відбувся наприкінці ХХ століття. Саме тоді більшість підприємств відкрила свої прохідні для простих громадян. Справа не тільки у банальній цікавості з боку відвідувачів та бажанні отримати додаткові прибутки з боку виробників. Це – природний хід розвитку людської цивілізації. Це – новий спосіб завоювати довіру споживачів.

Абсолютно зрозуміло, що при інших рівних умовах споживач у супермаркеті з двох-трьох десятків виробників, наприклад, молока вибере того, по молочному комбінату якого його ввели 2 години та показали як у них все чисто, охайно, стерильно та екологічно безпечно. Так людина дізнається про технології виробництва улюблених товарів. Діти таким чином отримують уяву про можливі професії.

Але вивчення рекреаційних потреб є лише першою сходинкою на шляху до виявлення закономірностей формування, функціонування та розвитку ТРС. Результати соціологічних досліджень необхідно доповнювати рекомендаціями курортологів, гігієністів, медиків, економістів, екологів та інших фахівців, адже не всі бажання людей відповідають науково обґрунтованим вимогам медичної науки, природоохоронним завданням або економічним можливостям держави.

Контрольні питання до теми 3

1. Доведіть, що рекреаційні потреби є суспільно-історичним продуктом.
2. Проаналізуйте співвідношення суспільних, групових та індивідуальних рекреаційних потреб. Наведіть приклади.
3. Схарактеризуйте роль суспільних рекреаційних потреб.
4. Оцініть вплив і значення групових та індивідуальних рекреаційних потреб.
5. Якими установками користуються рекреанти при виборі регіону відпочинку і виду рекреації?
6. Назвіть провідні напрями і методи дослідження рекреаційних потреб населення.
7. Проаналізуйте соціально-економічні фактори формування рекреаційних потреб.
8. Оцініть роль демографічних факторів формування рекреаційних потреб.
9. Назвіть соціально-психологічні фактори формування рекреаційних потреб.
10. Схарактеризуйте вплив стану здоров'я населення як провідного медико-біологічного фактору рекреації.
11. Яким чином впливають суто природні фактори на формування рекреаційних потреб населення?
12. Оцініть специфіку і перспективи розвитку виробничого (індустріального) туризму.

Тема 4.

Рекреаційна діяльність, її структура і класифікація

У попередній темі рекреаційні потреби визначені як індивідуальні, групові та суспільні вимоги до умов відновлення виробничих сил людини при певному рівні соціально-економічного розвитку. Рекреаційні потреби реалізуються через конкретні види **рекреаційної діяльності**, під якою розуміється *діяльність у вільний час, спрямована на відновлення і розвиток фізичних, психічних і духовних сил людини*.

Визначається рекреаційна діяльність трьома чинниками: рекреаційними потребами, рекреаційними ресурсами і наявними фінансовими можливостями.

Рекреаційна діяльність – це комплексний вид життєдіяльності людини, що здійснюється у вільний від роботи час. Структура діяльності людини у вільний час є набагато складнішою, ніж у робочий. У робочий час технологія та організація виробництва жорстко обмежують свободу вибору діяльності. У вільний час людина має більші можливості свідомого чи підсвідомого вибору способів відновлення сил, тому рекреаційна діяльність надзвичайно диверсифікована.

Можна виділити дві основні функції вільного часу: 1) *функція відновлення сил людини, витрачених у сфері праці та інших обов'язкових занять*; 2) *функція духовного і фізичного розвитку*. Відновлювальні функції є психофізіологічними за змістом і включають в себе харчування, сон, рух. Вони спрямовані на просте відновлення фізіологічних параметрів людини як біологічної особини. Функції розвитку є духовно-інтелектуальними за змістом і включають в себе оздоровлення, пізнання, спілкування та інше.

Види рекреаційної діяльності мають певну кількість способів реалізації, що називаються рекреаційними заняттями. **Рекреаційне заняття** – це виділена в просторі і часі (в межах доби) *рекреаційна діяльність*.

Серед сукупності занять, що здійснюються під час рекреаційної діяльності, можна відокремити суто рекреаційні заняття (купання, сонячні ванни, піші прогулянки, збирання грибів та ягід, екскурсії по місту, огляд пам'ятників та відвідування музеїв, катання на яхті, віндсерфінг тощо) на відміну від задоволення повсякденних фізіологічних потреб (сон, харчування). За типологією власне рекреаційних занять можна виділити дві їх групи, що об'єднують 4 основних види занять (чітко їх диференціювати досить важко, тому що відпочивальники бажають максимально наповнювати свій вільний час всіма доступними видами рекреаційних занять).

1. **Група відновлення:** а) рекреаційно-лікувальні заняття; б) рекреаційно-оздоровчі заняття.
2. **Група розвитку:** а) рекреаційно-спортивні заняття; б) рекреаційно-пізнавальні заняття.

1.а. Рекреаційно-лікувальні (або лікувально-курортні) заняття являють собою систему занять, жорстко визначених методами санаторно-курортного лікування: кліматолікування, бальнеолікування та грязелікування. Разом з тим, дозовані інші види рекреаційної діяльності можуть суттєво доповнити названий тип рекреаційних занять, створюючи додатковий лікувальний ефект.

1.б. Тип *рекреаційно-оздоровчих* занять набагато різноманітніший. Він включає прогулянки, купання, сонячні і повітряні ванни, ігри, пасивний відпочинок, збирання грибів і ягід та інше. Практика свідчить про найбільшу популярність у населення купально-пляжної діяльності.

2.а. *Рекреаційно-спортивні* заняття спрямовані переважно на розвиток фізичних сил людини. Сюди входять спортивні ігри, вітрильний, лижний та гірськоколичний спорт, тривалі піші походи, сходження на гірські вершини.

2.б. *Рекреаційно-пізнавальні* заняття покликані розвивати людину. До цієї групи входять огляд пам'ятників культури та архітектурних ансамблів, ознайомлення з цікавими природними об'єктами або явищами та інше. Потреба у рекреаційно-пізнавальній діяльності швидко зростає в зв'язку із підвищенням культурно-освітнього рівня населення.

Часто окремі види рекреаційних занять в реальній ситуації комбінуються. Наприклад, прогулянка по новій місцевості виконує функції руху і пізнання. Рекреант може свідомо протягом певного часу комбінувати рекреаційні заняття. Чим більше таких поєднань (суміщень), тим ефективніше протікає рекреаційна діяльність, тому що за одиницю часу задовольняється більше рекреаційних потреб. В зв'язку з цим немає потреби відокремлювати в окремий тип ***розважальну рекреаційну*** діяльність, адже вона є невід'ємною частиною всіх інших видів. Скажімо, необхідність зайняти вільний від лікувальних процедур час особливо виразно проявляється при стаціонарному санаторно-курортному лікуванні. Взагалі, взаємопроникнення та поєднання різних типів рекреаційних занять слід визнати вимогою сьогодення.

Стійка комбінація повторюваних рекреаційних занять за певний проміжок часу отримала назву **циклу рекреаційної діяльності**.

Відомо, що однією з умов існування живих систем є властива живій матерії ритмічність біологічних процесів. Добові (*циркадні*) ритми є провідними біологічними ритмами, невід'ємною властивістю живих систем, вони складають основу їх організації. Через це добовий цикл рекреаційної діяльності, як певне поєднання одночасних занять або занять, здійснюваних протягом нетривалого часу, може розглядатися як первинний елемент.

Добові цикли можуть багаторазово повторюватися протягом тривалого відрізка часу. Можна виділити цикли відпусток, життєвий цикл або цикл, властивий для певної вікової градації (дитинство, юність, зрілість).

Відпустковий цикл складається із добових циклів, але не являє собою повторення абсолютно однакових добових циклів. Наприклад, санаторно-курортне лікування розділяється на певні нерівні періоди: адаптаційний, лікувальний, екскурсійний. У кожного з цих періодів свій більш-менш стійкий добовий цикл. Жорсткі добові цикли (інакше – режим дня) мають санаторно-курортне лікування або кваліфікаційний туризм, менш жорсткі – самоорганізовані (самодіяльні) форми відпочинку.

Життєві цикли рекреаційної діяльності проявляються у чергуванні видів і форм рекреації, а також географічних районів їх реалізації. Цикли рекреаційної діяльності можна розрізняти також по їх суспільній функції і технології: лікувальні, оздоровчі, спортивні і пізнавальні.

Різноманітність, комбінування і циклічність рекреаційних занять безпосередньо пов'язані із властивостями рекреаційних територій та їх організацією. Різноманіттю занять має відповідати різноманіття рекреаційних ресурсів як природних, так і культурно-історичних. Комбінування і циклічність також можливі лише за наявності різноманітних ресурсів на певній території.

Класифікація рекреаційної діяльності

У науковій літературі зустрічаються досить відмінні класифікації і групування рекреаційної діяльності. Найчастіше в їх основі лежать: мета подорожі, характер організації, правовий статус, тривалість подорожі і перебування рекреанта у певних місцях, сезонність, характер пересування рекреанта, його вік, активність занять та інше (табл. 4.1.).

Таблиця 4.1.

Класифікація рекреаційної діяльності

За головним мотивом рекреації	За характером використання рекреаційних ресурсів	Правовий статус	Тривалість	Територіальна ознака	Сезонність (ритміка)	Характер організації	Вікова ознака	Число учасників	Ступінь рухливості	За характером використання транспортних засобів
1. Лікувальна 2. Оздоровча і спортивна 3. Пізнавальна	Кліматолікувальна (приморська, гірська, рівнинна), бальнеологічна, грязелікувальна. Маршрутна, прогулянкова і спортивна, промислово-прогулянкова, купально-пляжна, водноспортивна, риболовна, мисливська, гірськоколична, альпінізм. Натуралістична, культурно-історична.	Національна (внутрішня), міжнародна (іноземна)	Короткочасна, тривала	Приміська (місцева), загальнодержавна, міжнародна	Цілорічна, сезонна: літня, зимова	Регламентована (планова), самодіяльна: організована, неорганізована	Дитяча, доросла, змішана	Індивідуальна, групова	Стаціонарна, кочова	Автомобільна (індивідуальна), автобусна, авіаційна (рейсова, чартерна), залізнична, пароплавна (морська, озерна, річкова, круїзна).

За суспільною функцією і технологією виділяються лікувальна, оздоровча, спортивна і пізнавальна рекреаційна діяльність (у відповідності до виділених вище рекреаційних циклів).

У міжнародній практиці при класифікації мети прибуття міжнародних туристів окремо виділяється конгресовий туризм. У деяких країнах представлена в чистому вигляді розважальна рекреаційна діяльність (прикладом таких центрів у США є Лас-Вегас і Рено).

Лікувально-курортна рекреація розрізняється за основними лікувальними природними факторами: клімат, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі та інше. У відповідності до них відбувається поділ на 3 основні групи: *кліматолікування, бальнеолікування, грязелікування*. Залежно від їх поєднань можна виділити бальнеогрязелікування, бальнеокліматолікування, кліматогрязелікування, кліматобальнеогрязелікування. Лікувальна рекреація внаслідок збільшення тривалості життя населення, його старіння, погіршення екологічної ситуації постійно диверсифікується (пропонується виділення *плодолікування, молікування та навіть пейзажолікування*).

Оздоровча і спортивна рекреація найбільш різноманітна. Великою популярністю у всьому світі користується *купально-пляжний відпочинок*. Відпочинок біля води включає різноманітні рекреаційні заняття: купання, сонячні ванни, прогулянки по узбережжю, рухливі ігри на пляжі, водні лижі тощо.

Прогулянковий та промислово-прогулянковий відпочинок включає такі заняття як прогулянки на відкритому повітрі, огляд пейзажів, збирання лікарських трав, грибів та ягід, морських молюсків, коралів та інших дарів природи.

Маршрутний туризм часто ототожнюють з туризмом взагалі. Він може бути спортивним (кваліфікаційним), а може носити аматорський характер. За характером подолання перешкод найчастіше він поділяється на рівнинний і гірський. Цей вид рекреації побудований на намаганні людини долати природні перешкоди, протистояти труднощам, бажанні наблизитися до первинних природних комплексів. Маршрутний туризм тісно пов'язаний з пізнавальним краєзнавчим туризмом та патріотичним молодіжним рухом. За характером використання певних способів пересування він може бути пішохідним, лижним, кінним, велосипедним, моторизованим або іншим. Різним є і радіус дії: місцевий, регіональний, загальнодержавний.

Значний розвиток отримав *водний туризм*, як прогулянковий, так і спортивний. Його видами є водно-моторний спорт, воднолижний спорт, гребля на байдарках і каное, вітрильний спорт та інші. Як правило, ці види туризму поєднуються з купально-пляжним туризмом.

Все більшої популярності набуває *підводний спортивний туризм* (дайвінг) з метою підводного полювання на морських тварин або фотополювання. Підводні види спортивного туризму включають в себе не тільки елементи спорту та екстриму, але й елементи пізнавальних інтересів. Пізнавальний аспект має, наприклад, археологічний підводний туризм, який активно розвивається у багатьох середземноморських країнах, де туристів приваблюють руїни античних міст-портів під водою, пошуки міфічної Атлантиди та інше. Значні перспективи підводного туризму мають у тропічних країнах на коралових рифах (в США на островах Флорида-Кітс, які є ланцюжком із 700 коралових островів, створений підводний парк Джона Пеннекампа площею більше 300 км²).

Загальновідома популярність *риболовного туризму*. Його роль можна оцінити за часткою витрат на придбання населенням рибальського та мисливського спорядження у загальних витратах на рекреаційні товари, яка нині перевищує 26%.

Мисливський туризм. Полювання пов'язане з подорожами і має на меті відпочинок в природі, а не матеріальне збагачення. Такі види мисливського туризму як фото- і кінополювання відносять до пізнавальних форм туризму. Мисливський туризм все більше регламентується у зв'язку з проблемами охорони довкілля. До того ж це один із самих дорогих видів іноземного туризму. Особливо дорогими є сафари в Африці. У багатих іноземців викликають інтерес також визначені зони полювання в Азії, Австралії, Америці (особливо у Канаді). Більша частина мисливців-туристів у ці країни прибуває з густозаселених держав із збідненими мисливськими угіддями.

Стрімко розвивається *гірськолижний туризм*. Створюються спеціалізовані гірськолижні курорти з розвинутою системою обслуговування. В Україні це Славське, Буковель, Драгобрат, Ворохта та інші.

Альпінізм також стає все більш масовим. Всі суто рекреаційно-спортивні заняття мають високі і досить однозначні вимоги до природно-територіальних комплексів. Це знаходить своє відображення у спортивних нормативах, що визначають тип і кількість подоланих перешкод, характеристики трас та інше.

Пізнавальна рекреація. Пізнавальні аспекти властиві значній частині рекреаційних занять. Але при цьому виділяються і суто пізнавальні рекреаційні заняття, пов'язані з інформаційним «споживанням» культурних цінностей, тобто оглядом культурно-історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, а також з ознайомленням із новими районами або країнами з їх специфічними етнографією, фольклором, феноменальними природними явищами та унікальними господарськими об'єктами.

Наприклад, природними об'єктами пізнавального туризму є Долини Гейзерів на російській Камчатці або у Єллоустонському національному парку США. Ще один з пізнавальних видів рекреаційної діяльності – спостереження за тваринами. Наприклад, у США на одному з Алеутських островів у якості видовища використовується лежбище морських котиків. Тут облаштована галерея і оглядова башта для туристів, які на згадку увозять фотографії та аматорські кінофільми.

Внутрішній пізнавальний туризм має велике виховне значення у справі формування патріотизму, особливо у молоді.

Своєрідне місце у міжнародному і внутрішньому туризмі займають конгресовий і діловий туризм, проща до «святих місць», виставки, ярмарки, спортивні змагання та фестивалі. Проведення таких заходів викликає появу досить значних туристичних потоків.

Конгресовий туризм пов'язаний із активним розвитком міжнародних науково-технічних контактів між вченими і фахівцями певних галузей господарства. Число міжнародних конгресів вимірюється тисячами, а число їх учасників – мільйонами. Витрати учасників конгресів дають 5-6% всіх надходжень від міжнародного туризму. Валютні надходження від кожного учасника конгресу у 2-3 рази більше, ніж від звичайного туриста, ось чому багато країн зацікавлено у розвитку цього виду туризму. Важливою перевагою конгресового туризму є можливість його реалізації у позасезонний період.

Стрімко зростає частка рекреаційної діяльності в межах *ділового туризму*. Такі поїздки з метою встановлення або підтримання ділових контактів з партнерами різних країн, як правило, супроводжуються відпочинком, розвагами, а в окремих випадках і лікуванням.

Поділ вільного часу в залежності від характеру його використання на *щоденний, щотижневий і щорічний* є дуже важливим у методичному відношенні, тому що він слугує основою при вивченні структури відпочинку та використання вільного часу для рекреаційних цілей. Диференційований таким чином вільний час дозволяє розглядати рекреаційну діяльність **за періодичністю** і **за територіальною ознакою**. Використання щоденного вільного часу і щоденна рекреація безпосередньо пов'язані із житлом, міським середовищем та їх просторовою організацією. Щотижнева рекреація залежить від розташування приміських рекреаційних об'єктів. До неї слід віднести і активну агрорекреаційну діяльність певних категорій населення. Використання щорічного вільного часу (відпустки) пов'язано із розміщенням рекреаційних об'єктів курортного типу. Виходячи з наведеної диференціації вільного часу, виділяють рекреацію усередині населеного пункту; щотижневу у вихідні дні (уїк-енд) – приміську (місцеву); щорічну у період відпустки або канікул (загальнодержавну або міжнародну).

За характером організації рекреація поділяється на регламентовану (тобто сплановану) і самодіяльну. *Регламентована рекреація* являє собою подорож і перебування за точним, зарані оголошеним регламентом. Рекреанти забезпечуються комплексом послуг згідно придбаної путівки на певний термін. Під *самостійною неорганізованою рекреацією* розуміється самостійна подорож рекреантів, не пов'язаних жодними взаємними обов'язками із рекреаційними підприємствами. Саме цей вид рекреації представляє на сучасному етапі розвитку індустрії туризму найгострішу проблему. Так, у піковий сезон в українському Причорномор'ї частка неорганізованих рекреантів становить близько 75% туристів, що створює напругу у функціонуванні транспорту і сфери послуг.

За числом учасників розрізняють *індивідуальний* і *груповий* туризм. До індивідуального туризму відносять подорож не тільки однієї людини, але й родини також.

За ознакою рухливості туризм поділяється на стаціонарний і кочовий. Це досить умовний поділ, оскільки туризм завжди пов'язаний із переміщенням від місця проживання до місця відпочинку, до того ж і в самих місцях відпочинку туристи відзначаються підвищеною рухливістю. При відокремленні *стаціонарного туризму* підкреслюється, що у даному випадку подорож здійснюється заради перебування на певному курорті. До стаціонарних форм туризму відноситься у першу чергу лікувальний туризм.

Кочовий туризм передбачає постійний рух, постійну зміну місця перебування. У цьому випадку перебування носить підпорядкований характер. При зростанні технічних можливостей транспорту підсилюється тенденція до розвитку саме кочового туризму, невпинно зростає схильність туристів до «споживання простору».

Зміна ступеню рухливості рекреаційної діяльності відбивається на географії матеріально-технічної бази туризму. Переважним стає лінійно-вузловий принцип територіальної організації туризму. Матеріально-технічна база туризму все більше тяжіє до транспортних комунікацій.

Ступінь рухливості відбивається на підходах до вивчення туризму, зокрема до оцінки рекреаційних ресурсів. Наприклад, оцінка пейзажної різноманітності вздовж автотраси буде відрізнятися від оцінки ландшафтів для пішохідного, а тим більше стаціонарного туризму. Зрозуміло, що частота зміни пейзажів для пішохідного туризму має бути більшою ніж для автотуризму.

Більшість видів рекреації має **сезонний характер** як за природними, так і за соціально-економічними чинниками. Сезонність створює чимало соціальних та економічних проблем. Сезонність зменшує рентабельність експлуатації рекреаційної інфраструктури, створює «піки» і «провалля» у зайнятості трудових ресурсів, навантаженні на транспорт та ін. Так, зайнятість населення в приморських рекреаційних районах у зимові місяці зменшується в 3-4 рази у порівнянні з липнем-серпнем. Об'єктивно це пояснюється намаганням більшої частини людей відпочивати влітку, у сонячний період.

Водночас внаслідок зростання тривалості відпусток з'явилася і тенденція до їх поділу на дві частини. Крім «традиційного» літнього відпочинку все частіше використовується зимовий відпочинок на гірськолижних курортах та інші види рекреаційної діяльності (конгресовий і діловий туризм) у формальний «не сезон».

Сезонність в рекреації пояснюється почасти і ритмом роботи певних установ і підприємств, який передбачає надання відпусток більшості працівників саме в літні місяці. Такий ритм зокрема має система освіти.

Низка видів рекреації, особливо лікувально-курортного типу, має цілорічний характер, хоча і тут спостерігається нерівномірність рекреаційного потоку.

За характером використання транспортних послуг туризм поділяється на автомобільний (індивідуальний), автобусний, авіаційний (рейсовий і чартерний), залізничний, пароплавний (морський, озерний, річковий, круїзний).

На долю автотранспорту загалом припадає 3/4 пасажирських перевезень у світі. У Західній Європі 70% туристів подорожує власним автомобілем, у США цей показник становить 90%. Україна поки що відстає від названих показників. В обслуговуванні туристичних потоків на короткі відстані вирішальну роль відіграє автобусний транспорт.

При великих відстанях зростає роль залізничного та авіаційного транспорту. Наприклад, на атлантичних лініях розвиток авіаційних перевезень призвів до катастрофічного падіння ролі морського пасажирського транспорту. Значного поширення набули чартерні авіаційні перевезення туристів (чартерний літак – це літак, який орендований на разове переміщення групи людей за певним маршрутом).

Залізничні туристичні перевезення менш поширені, особливо у невеликих за площею країнах. Але залізничний транспорт намагається витримати конкуренцію з боку інших видів транспорту шляхом підвищення комфорту і збільшення швидкостей.

Для великих за площею країн з невисоким рівнем розвитку туристичної інфраструктури актуальною є така форма організації рекреації, як туристичні поїзди. Слід відзначити також, що певну роль у збільшенні обсягів перевезення туристів можуть відіграти порівняно низькі тарифи залізничних перевезень.

Роль морського транспорту в туризмі зростає лише по лінії здійснення паромних перевезень, зокрема автомобілів туристів. Певний ренесанс переживає круїзний туризм.

Круїз – це морська подорож, зазвичай по замкненому колу, на одному судні за певним маршрутом із зупинками у місцях, що являють собою екскурсійний інтерес. Круїзні плавання стають поступово провідною формою експлуатації сучасного пасажирського флоту. Основні маршрути круїзів спрямовані до теплих морів. Найбільш розвинуті круїзні подорожі по Середземномор'ю, особливо в Егейському морі. За Середземномор'ям йде Карибський регіон, де першість по числу прийнятих туристів утримують Багамські острови. Швидкими темпами зростає число круїзних рейсів у Тихому океані (особливо на Гавайські острови та у Французьку Полінезію). В Україні та СРСР початок круїзному судноплавству був покладений в Чорноморсько-Азовському басейні у 1960 році рейсом пароплаву «Адмірал Нахімов».

За кількістю відправлень круїзних суден перше місце в світі займає порт Нью-Йорк.

Практикуються також специфічні форми туристських подорожей, наприклад, пересування на оленях або собачих упряжках у деяких північних країнах. Зароджуються і такі нові форми, як обліт вулканів на гвинтокрилах під час виверження та інше.

За правовим статусом туризм поділяється на *внутрішній* (національний), тобто в межах власної країни, та *міжнародний* (або іноземний) туризм. Ці два види туризму розвиваються сумісно, інакше можуть формуватися диспропорції в обслуговуванні внутрішніх та іноземних туристів, що буде порушувати атмосферу гостинності, створювати соціально-психологічну напругу.

Міжнародний туризм поділяють на активний і пасивний в залежності від його впливу на платіжний баланс країни. Для кожної країни подорож її громадян в інші держави є *пасивним* туризмом, а прибуття іноземців – *активним* туризмом.

За тривалістю перебування міжнародний туризм поділяється на короткочасний і тривалий. Якщо тривалість подорожі або перебування не перевищує трьох діб, то їх відносять до короткочасного туризму, а якщо більше трьох діб – до тривалого. У міжнародному туризмі подорожуючих заради відпочинку менше доби включають до категорії «екскурсант». Під **екскурсією** (лат. *excursio* – вилазка) розуміється колективне відвідування музею, визначного місця, виставки тощо; поїздка, прогулянка з освітньою, науковою, спортивною або розважальною метою.

Контрольні питання до теми 4

1. Подайте визначення поняття «рекреаційна діяльність».
2. Проаналізуйте співвідношення між рекреаційними потребами та видами рекреаційної діяльності.
3. Назвіть основні функції вільного часу людини.
4. Обґрунтуйте науково-практичний зміст терміну «рекреаційне заняття».
5. Проведіть типізацію рекреаційних занять.
6. Схарактеризуйте виділені типи рекреаційних занять. Наведіть приклади.
7. Доведіть ефективність комбінування різних видів рекреаційних занять.
8. Чому розважальну рекреаційну діяльність не виділяють в окремий тип?
9. Обґрунтуйте існування циклів рекреаційної діяльності.
10. Проаналізуйте суспільні функції циклів рекреаційної діяльності.
11. Як пов'язані між собою цикли рекреаційних занять та властивості рекреаційних територій?
12. Обґрунтуйте потребу в існуванні різних класифікаційних схем рекреаційної діяльності (згідно мети подорожі, її тривалості, сезонності, віку рекреантів тощо).
13. Порівняйте набір функцій лікувальної, оздоровчої, спортивної і пізнавальної рекреаційної діяльності.
14. Схарактеризуйте перспективи розвитку конгресового туризму.
15. Назвіть провідні природні фактори лікувально-курортної рекреації.
16. Назвіть найважливіший чинник постійної диверсифікації лікувально-курортної рекреаційної діяльності.
17. Оцініть перспективи розвитку плодо-, молоко-, пейзажолікування та інших нетрадиційних видів рекреації.
18. Які заняття може включати в себе прогулянковий (промислово-прогулянковий) відпочинок?
19. Порівняйте спортивний (кваліфікаційний) та аматорський туризм і можливість їх комбінування з іншими видами рекреаційної діяльності.
20. Висловіть своє ставлення до риболовного і мисливського туризму.
21. Назвіть провідні чинники стрімкого розвитку гірськолижного туризму.
22. Оцініть роль пізнавальної рекреації у формуванні туристичних потоків.
23. Назвіть принципові відмінності регламентованої та самодіяльної рекреаційної діяльності. Як вони впливають на структуру рекреаційної галузі?
24. Оцініть переваги і недоліки стаціонарного і кочового туризму.
25. Як сезонність впливає на соціально-економічну ефективність рекреаційної галузі?
26. Якими заходами можна збалансувати внутрішній (національний) і міжнародний (іноземний) туризм?
27. Проведіть розмежування термінів «турист» і «екскурсант».

Тема 5.

Основні типи рекреаційних територій

У вирішенні проблем виділення території для тривалого заміського відпочинку в сучасному світі спостерігається дві провідні тенденції: 1) розвиток «урбанізованих» рекреаційних територій на базі курортних населених пунктів або цілих курортних агломерацій; 2) розвиток рекреації на міжпоселенних територіях шляхом створення рекреаційних парків. До проміжних рекреаційних територій можна віднести ареали відпочинку у сільській місцевості.

Серед територій **першого типу** масового поширення у всьому світі набули приморські райони відпочинку, відокремлені лікувально-санаторні курорти або курортні райони, гірськолижні туристичні комплекси.

Приморські рекреаційні райони розвиваються найшвидшими темпами. За чисельністю прийнятих рекреантів вони займають друге місце після столиць країн світу. Бурхливе освоєння морського узбережжя – це результат туристичного буму, що розпочався у 50-ті роки минулого століття. Цей бум триває по сьогоднішній день.

Поява масового попиту на відпочинок у моря збіглася з інтенсивним впровадженням індустріальних методів будівництва. В курортних районах використовувалися звичайні (стандартні) методи будівництва, до того ж і територіальне планування курортних комплексів часто не відрізнялося від звичайних населених пунктів. Так виникали урбанізовані рекреаційні комплекси Іспанії, Болгарії та деяких інших країн. Характерними рисами територіальної структури цих районів є лінійне простягання вздовж берегової смуги та незначне ешелонування вглиб території суходолу. В результаті створювалися величезні лінійні рекреаційні агломерації, що привело до багатьох негативних явищ: зниження ефективності відпочинку у зв'язку із звичними атрибутами міського життя, перевантаження природних комплексів, ускладнення соціальних проблем місцевого населення тощо. Проекти глибинного ешелонування території курортів частково намагалися реалізувати в Криму через будівництво канатних доріг для використання рекреаційного потенціалу прилеглих гірських районів (водоспади, печери, оригінальні форми вивітрювання та інше).

Більш радикальні кроки у цьому напрямку були зроблені у Франції при будівництві приморської рекреаційної зони Лангедок-Руссільон. Згідно проекту деякі туристичні споруди розташовані на відстані 10-15 км від морського узбережжя. Зручні транспортні зв'язки з морським берегом забезпечують можливість щоденного прийняття сонячних і морських ванн. А з метою більш раціонального функціонального зонування та економії території пляжів забудова ведеться не вздовж, а перпендикулярно до лінії берегу, тобто основна пішохідна артерія йде перпендикулярно до морського берегу, а головне шосе, яке простягається вздовж моря, є суттєво віддаленим від нього. Перпендикулярно до берегу чітко розташовані 3 функціональні зони:

- 1) безпосередньо біля берегу – зона водних видів спорту і розваг;
- 2) далі – зона наземних видів спорту і розваг;
- 3) зона проживання туристів (засоби розміщення, підприємства харчування, автостоянки та інше).

В зоні водного спорту центральне місце займає порт для туристських плавальних засобів. Загалом суворо зафіксованих розмірів для кожної зони не існує. Вони визначаються конкретними умовами території. Такий принцип планування дозволяє, по-перше, економити пляжні площі, по-друге, більш чітко розмежовувати функціональні зони.

Одне з принципових питань територіальної організації приморських рекреаційних районів – вибір місця для розташування рекреаційної забудови, при чому вибір для забудови найкращої місцевості викликає сумнів.

Як свідчать дослідження місць відпочинку, власне рекреаційне поселення у день із гарною погодою майже безлюдне (на ділянках пансіонатів та будинків відпочинку залишається не більше 6-7% людей). Рекреанти намагаються вийти за межі поселення навіть тоді, коли зона забудови розташована у дуже красивому місці. Не поселення, а його довкілля є головним центром притягання відпочивальників. Ось чому рекреаційні поселення не слід розміщувати у найкрасивіших та найсприятливіших для відпочинку місцях узбережжя – навпаки, ці місця слід зберігати у природному стані.

За набором рекреаційних занять у приморських районах створюються переважно поліфункціональні центри. Водночас останніми роками простежується тенденція будівництва вузькоспеціалізованих центрів, наприклад, для аматорської рибної ловлі; акваріумів, дельфінаріїв, аквапарків та інших розважальних комплексів.

До «урбанізованих» форм організації рекреаційної діяльності відносять також *санаторно-лікувальні курорти*, які використовують фактори географічного середовища з профілактичною та лікувально-відновлювальною метою. Такі природні фактори як клімат, мінеральні і термальні води, лікувальні грязі тощо мають лікувальний ефект при багатьох захворюваннях або запобігають їх виникненню. Сучасна курортологія накопичила значний обсяг знань про механізми впливу вказаних факторів географічного середовища на людину.

Досить поширені та надзвичайно різноманітні за складом, властивостями, лікувальним використанням і впливом на організм мінеральні води та лікувальні грязі, а також комфортні кліматичні умови слугують основою створення чисельних курортних центрів і районів.

У даний час суто лікувальний туризм розвивається порівняно невисокими темпами. Але санаторно-лікувальна рекреація залишається значним фактором як внутрішнього, так і міжнародного туризму. Деякі з лікувальних курортів заради приваблення туристів йдуть на досить радикальну перебудову функцій. Найчастіше така перебудова здійснюється шляхом розширення розважальних та спортивно-оздоровчих функцій. Слід відзначити, що санаторно-лікувальна рекреація – це переважно європейський вид туризму. В інших частинах світу він розвинутий недостатньо.

Останніми роками стрімко зростає число міжнародних *гірськолижних курортів*, необхідними умовами для яких є такі природні фактори як наявність снігового покриву не менше трьох місяців на рік, висотою не менше 50-60 см, комфортні кліматичні умови, слабо або помірно розчленований рельєф із крутизною схилів у середньому 17°, сніголавинна безпека тощо.

Розвиток рекреації на міжпоселенних територіях (тобто територіях **другого типу**) за своїм розмахом із врахуванням як приміського, так і тривалого заміського відпочинку виходить в останні роки на провідні позиції. Пов'язано це із структурними зрушеннями у рекреаційній діяльності, що знайшли відбиття у зростанні активності проведення відпочинку, його кочового характеру тощо. Одна з форм організації значних територій для відпочинку і туризму – створення природних рекреаційних парків.

Природний рекреаційний парк – це таке утворення, що поєднує інтереси охорони природи та інтереси організації рекреації. Це райони мало перетвореної природи або райони унікальних природних і культурних цінностей.

У світі накопичено значний досвід використання національних природних парків (найстаріший з них – Єллоустонський створено 1 березня 1872 року у США), регіональних природних парків, лісопарків та інших природоохоронних територій з вищеназваною метою. Загалом більше 100 країн світу мають мережу національних та регіональних природних парків (в Австрії та Великобританії під таку екомережу відведено майже п'яту частину площі країн). Національні природні парки виконують низку завдань: 1) охорона найбільш цінних природних ландшафтів, найменш перетворених людиною; 2) організація бази для наукових досліджень; 3) створення умов для пізнавального туризму; 4) природоохоронна виховна робота.

Рекреаційна діяльність в національних парках є важливою, але не головною функцією. Тому на міжпоселенних територіях слід створювати й інші типи рекреаційних природних парків, в яких завдання відпочинку і туризму вважалися б провідними.

Прикладом можуть слугувати лісопарки – лісові масиви, облаштовані для вільного короткочасного відпочинку. Територію лісопарків організують з використанням прийомів ландшафтної архітектури. Лісопарки становлять собою цілісні комплекси, що виконують рекреаційні, архітектурно-художні, санаторно-гігієнічні, пізнавальні та лісогосподарські функції. У лісопарках допускається вільний відпочинок – туризм вихідного дня, екскурсії і прогулянки, тихий відпочинок, купання на обладнаних водоймах, рибна ловля, лижний спорт, збирання грибів і ягід та інші види рекреаційних занять в залежності від місцевих особливостей. Вирощування товарної деревини в лісопарковому господарстві є вторинним завданням, хоча при розумній організації воно теж дає значний економічний ефект.

Регіональні природні парки по організаційній структурі схожі із національними, але за масштабами рекреаційних функцій ближчі до лісопарків.

Науково обґрунтована технологія використання рекреаційних парків на міжпоселенних територіях передбачає:

1) створення фонду рекреаційних земель, які мають комфортні рекреаційні умови і значний набір цінних рекреаційних ресурсів, як природних, так і культурно-історичних;

2) організацію рекреаційних підприємств, що здійснюють використання фонду рекреаційних земель з метою організації відпочинку і туризму.

Рекреаційні підприємства в рекреаційних парках здійснюють обслуговування туристів і догляд за рекреаційними ресурсами, регулюють антропогенні навантаження на окремих ділянках парків. Раціональне природокористування не виключає різнобічного використання земель при панівній ролі рекреаційної спеціалізації (такий підхід виключає дачне будівництво або видобуток корисних копалин, але не виключає розвиток малої гідроенергетики, ставкового рибного господарства, бджільництва, роботи лісорозплідників).

Засобом охорони рекреаційних ресурсів та організації повноцінного відпочинку є науково обґрунтоване функціональне зонування території рекреаційних природних парків. Зони виділяються по режиму використання. Менш цінні у рекреаційному відношенні зони виділяються для місць масової концентрації рекреантів і підприємств з їх обслуговування (місця ночівлі, автостоянки, спортивні споруди, торгові підприємства, мережа громадського харчування тощо). Нерекреаційні функції тут поєднуються з рекреаційними. Найбільш цінні території відводяться для власне рекреаційної діяльності. Регулятором потоків як засобу охорони рекреаційних ресурсів є раціональне трасування шляхово-стежкової мережі.

Типологія територіальних рекреаційних систем (ТРС) спирається на типологію функцій рекреаційної діяльності. У відповідності до неї рекреаційні природні парки можна поділити на три основних функціональних типи: 1) *оздоровчий*; 2) *спортивний*; 3) *пізнавальний*.

Оздоровчі і спортивні рекреаційні парки включають 4 підтипи в залежності від переважаючого певного циклу рекреаційних занять: а) *прогулянкові*; б) *спортивні*; в) *мисливсько-рибальські*; г) *змішані* парки, що характеризуються поєднанням двох-трьох груп занять.

Пізнавальний тип рекреаційних парків виконує функцію духовного розвитку людини. В залежності від джерела пізнання можна виділити два підтипи пізнавальних парків: а) *пізнавально-культурні*, куди відносяться архітектурно-історичні («Стара Фортеця» у Кам'янці-Подільському або історичний центр Львова), етнографічні (наприклад, музей народної архітектури і побуту у с. Пирогів поруч із Києвом) тощо; б) *пізнавально-природні*, до яких відносяться не тільки місця з унікальними або екзотичними природними явищами і об'єктами (наприклад, Долина нарцисів поблизу Хуста у Закарпатті), але й простори, що мають типові риси певних природних зон, поясів, ландшафтів; в) *змішані* (наприклад, дендропарки «Софіївка» в Умані або «Олександрія» у Білій Церкві). Інформаційне «споживання» властиве разом з тим й іншим типам рекреаційних парків, наприклад, прогулянково-пейзажним. Цим прикладом ще раз демонструється умовність наведеної типології.

Порівняно новим, але модним явищем у сучасному світі стає «зелений» **сільський туризм**. Це переважно сімейний відпочинок, якому надає перевагу міське населення багатьох країн Західної Європи та Японії. Що так приваблює людей у цьому виді відпочинку? Які асоціації виникають у потенційного споживача з терміном «сільський туризм»? Як правило – це близькість до природи, щось затишне, зелене, чисте і мальовниче, доповнене гостинністю господарів і традиційним сільським побутом.

Синонімом сільського туризму стало поняття «зелений туризм». Відпочинок у сільській місцевості дозволяє відірватися від сучасної індустріальної цивілізації, доторкнутися до прадавніх цінностей, очистити свою душу й тіло від «накипу урбанізаційного бруду».

Якщо ж туристів у село приваблює мало змінене природне середовище, то й заробіток селян, які пропонують послуги із сільського туризму, успішність їхнього бізнесу опиняється у прямій залежності від чистоти та привабливості довкілля. Це робить сільський туризм таким видом діяльності, в межах якого охорона природи стає економічно вигідною і прибутковою.

Чому сільський туризм є перспективним видом діяльності для українського села? Відповідь на це питання визначається спрямованістю цього виду діяльності. Саме з точки зору розвитку сільського туризму недоліки та проблеми сільської місцевості можуть стати перевагами. Відсутність промислових підприємств, недорозвиненість транспортної та інформаційної інфраструктури, слабкий розвиток сучасних інтенсивних технологій у сільськогосподарському виробництві – всі ці фактори значно ускладнюють життя селян, але водночас сприяють збереженню природного довкілля, яке сьогодні перетворилося на один із найцінніших економічних ресурсів.

Високорозвинені країни, сільська місцевість яких зазнала значно більшого індустріального і технологічного впливу, змушені шляхом великих зусиль та значних інвестицій відновлювати своє природне середовище. Українські ж села відзначаються суттєво меншим впливом індустріалізації та урбанізації. Завдяки цьому формується зацікавленість до відпочинку в українському селі з боку зарубіжних туристів і туристичних агенцій. Та й серед українських туристів популярними є найменш «цивілізовані» села. Така ситуація створює можливості зростання добробуту сільських жителів за рахунок розвитку туристичних послуг. Обслуговування туристів створює нові робочі місця і підвищує доходи не лише господаря садиби, а й цілої низки надавачів суміжних послуг: з виробництва продуктів харчування, сувенірної продукції, предметів народних промислів, надання транспортних послуг тощо.

Внаслідок бурхливого розвитку індустрії туризму в науковій літературі з'явилася низка своєрідних трактувань загальноприйнятих понять і термінів, а також чимало неологізмів, скажімо «*екологічний туризм*» (неначе може існувати неекологічний туризм?). Для характеристики останнього вживається досить строката гама назв – ландшафтний, зелений, сільський, біологічний, альтернативний, пригодницький, екстремальний тощо.

На даний час відомо близько 40 трактувань терміну «екологічний туризм (екотуризм)». Більшість авторів «екологічний туризм» розуміють як подорож (маршрут, прогулянку), об'єктами спостережень яких виступають компоненти природного середовища (включно із територіями природно-заповідного фонду та іншими районами, практично непорушеними людською діяльністю) і визначні культурні пам'ятки. Головною вимогою при проведенні цього виду туризму визнається чуйне ставлення до природи та мінімізація впливу на неї. Ця вимога є обов'язковою умовою і для тих авторів, які вважають екологічний туризм активною формою рекреації і культурного відпочинку на лоні природи.

Мінімальний вплив на довкілля повинен бути і в тому випадку, коли під екологічним туризмом розуміють напрямок туристичного бізнесу, основним видом діяльності якого є задоволення науково-пізнавальних потреб населення, коли забезпечується сталий туризм та обов'язково враховуються інтереси місцевого населення; а також тоді, коли під екотуризмом розуміють дбайливе використання природних ресурсів середовища з метою підтримки рівноваги в екологічній системі.

Існують оригінальні погляди на екологічний туризм як економічний процес, в якому рідкісні та естетично привабливі екосистеми «продаються» на внутрішньому та міжнародному ринках для залучення в них відвідувачів; або як специфічний ринок для екологічно свідомих туристів, зацікавлених у спостереженні за природою. Є спроба визначити екологічний туризм як такий, що має технологічні й управлінські рішення, які дозволяють раціонально використовувати природні ресурси. Врешті-решт, вихід у природу із санітарними та відновлювальними функціями теж сприймається як екотуризм.

Така ситуація є наслідком відносної «молодості» рекреаційної географії і туризмознавства та недосконалістю їх поняттєво-термінологічного апарату. Приведені вище варіанти визначень особливостей екотуризму насправді не є характеристиками тільки останнього. Вони притаманні практично всім різновидам туризму, особливо коли подорож здійснюється у природному середовищі.

Отже, необхідно звернути увагу, що спроба поділу туризму на «екологічний» та «неекологічний», окрім зазначеної вище плутанини у термінології, може мати негативні наслідки для туристичної галузі в цілому та конкретних природних комплексів. Дискутувати слід не про екологічний туризм, а про екологізацію *всіх* видів туристичної діяльності, про їх екологічні аспекти, екологічну орієнтацію, екологічний підхід тощо.

Контрольні питання до теми 5

1. Проведіть типізацію рекреаційних територій.
2. Рекреаційні райони якого типу розвиваються найшвидшими темпами? Впливом яких чинників цей факт можна пояснити?
3. Виділіть основні фактори зниження ефективності відпочинку в урбанізованих рекреаційних комплексах.
4. Обґрунтуйте модель функціонального зонування території приморських рекреаційних районів.
5. Оцініть співвідношення між поліфункціональними та вузькоспеціалізованими центрами рекреаційних занять.
6. Поясніть специфіку розвитку рекреації на міжпоселенних територіях.
7. Проаналізуйте досвід створення рекреаційних об'єктів на міжпоселенних територіях. Назвіть найстаріший у світі національний природний парк.
8. Наведіть приклади рекреаційних парків різного типу в залежності від переважання певного циклу рекреаційних занять.
9. Назвіть провідні чинники зародження сільського зеленого туризму.
10. Оцініть перспективи появи в світі та Україні нових типів рекреаційних територій та нових видів рекреаційних занять.

Тема 6.

**Рекреаційна галузь: умови та фактори її розвитку
і територіальної організації**

Задоволення рекреаційних потреб населення стало можливим лише завдяки створенню певної сфери прикладання праці. Рекреаційне обслуговування відноситься до нематеріальної (невиробничої) сфери, яка об'єднує всі види діяльності, що мають справу з розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ. Отже, рекреацію можна розглядати як галузь національної економіки (господарського комплексу країни).

Праця робітників цієї галузі з метою організації рекреаційної діяльності та обслуговування рекреантів має своїм об'єктом людину як особистість та умови, в яких відбувається її відпочинок. Результатом цієї праці стає забезпечення раціональної організації вільного часу населення.

Організаційними одиницями будь-якої галузі є підприємства та установи, що характеризуються єдністю виконуваних функцій, певною адміністративною самостійністю і технологічною однорідністю. У галузі групуються господарські одиниці, що виконують однотипні економічні функції або соціальні види діяльності.

При конкретизації цих положень виникає багато методичних ускладнень. Головне з них – визначення структури рекреаційної галузі. Труднощі виникають, по-перше, через мультиплікаційний ефект туризму, який «втягує» найрізноманітніші галузі в обслуговування рекреантів, що викликає появу додаткових і супутніх підприємств; по-друге, через неточність визначення рекреантів і відсутність надійного статистичного обліку. Все це веде до розмивання меж рекреаційної галузі, а звідси – до ускладнень в плануванні, у точному визначенні її економічної ролі, зокрема у визначенні доходів від неї, частки зайнятого економічно активного населення тощо.

Вихідною передумовою для виділення галузі національної економіки є відокремлення в системі суспільного поділу праці специфічного виду трудової діяльності (*вузьке розуміння галузі*). Але рекреанти використовують предмети споживання, створені як у матеріальному виробництві, так і нематеріальній сфері. Це – засоби пересування і розміщення, продукти, створені в системі громадського харчування, сувеніри, туристичне спорядження та інше.

За ознакою кінцевого споживання матеріальних та нематеріальних благ можна всі підприємства, які виробляють послуги для рекреантів, віднести до рекреаційної галузі *в широкому розумінні*. Багато дослідників під цією сукупністю розуміють так звану «індустрію туризму», різноманітні підприємства якої «розкидані» по окремим галузям господарства. До того ж існуюча практика організації рекреаційної діяльності у більшості країн світу ґрунтується саме на такій концепції «індустрії туризму», що пояснюється комплексним характером рекреаційного споживання.

Таким чином, **індустрія туризму** – це сукупність виробничих та невиробничих видів господарської діяльності, спрямованих на створення і реалізацію туристичного продукту.

Для уточнення поняття рекреаційної галузі слід розділити підприємства, що надають послуги рекреантам, за ступенем зв'язку з власне рекреаційною діяльністю на первинні, вторинні і третинні.

1. Первинні підприємства безпосередньо обслуговують рекреантів. Провідною формою таких підприємств є *туристично-екскурсійні фірми (агенції)*. Вони діють у місцях постійного проживання рекреантів, забезпечуючи їх точною інформацією про рекреаційні райони і транспортні засоби; укладають договори з турфірмами рекреаційних районів про розміщення рекреантів даного населеного пункту; організують екскурсії, подорожі та інше. До функцій туристичних фірм в рекреаційних районах відноситься розміщення рекреантів у готелях, організація харчування, організація екскурсій, контроль за виконанням умов договорів.

До первинних відносяться *транспортні підприємства*, що забезпечують перевезення рекреантів від місць постійного проживання до рекреаційних районів і назад, а також пересування всередині рекреаційних районів.

До цього виду відносяться також *підприємства розміщення* (туристичні бази, готелі, хостели, кемпінги), *підприємства громадського харчування* для рекреантів, *підприємства по догляду за рекреаційними парками* тощо.

2. Вторинні підприємства. До них відносяться підприємства життєзабезпечення – це мережа громадського харчування, роздрібної торгівлі, комунального і побутового обслуговування населення, внутрішній транспорт, неспеціалізований на туристських перевезеннях зовнішній транспорт, будівельна індустрія та інше. Чи можна відносити вторинні підприємства до рекреаційної галузі у вузькому розумінні? Відповідь буде залежати від рівня їх рекреаційної спеціалізації, який визначається за співвідношенням у використанні послуг названих підприємств між рекреантами і місцевими мешканцями.

3. Третинні підприємства – це підприємства, що відносяться до інших галузей господарства, але включені у рекреаційне обслуговування. Саме через ці підприємства рекреаційна галузь впливає на інші на рівні економічного району або й цілої держави. Йдеться про об'єкти промисловості і сільського господарства, які обслуговують все населення, але задовольняють і потреби рекреантів. Вони виробляють туристичне спорядження, лижний інвентар, човни, засоби рибної ловлі та інше. Спеціально проведені дослідження свідчать, що до сфери обслуговування туристів підключено щонайменше 24 галузі національної економіки, для яких «індустрія туризму» не є основною діяльністю.

Підприємства третьої групи не можуть бути віднесеними до рекреаційної галузі у вузькому розумінні, тому що, по-перше, випуск туристських товарів і послуг у них не є профільним, а по-друге, при їх включенні до рекреаційної галузі не витримується принцип технологічної однорідності.

Задоволення рекреаційних потреб може бути забезпеченим лише на основі скоординованої діяльності первинних, вторинних і третинних підприємств. Координація діяльності складових «індустрії туризму» здійснюється у більшості випадків на основі оренди, без якої функціонування рекреаційної галузі стає просто неможливим. Наприклад, такі засоби, як літаки, пасажирські судна, поїзди можуть бути використаними лише шляхом оренди.

Умови і фактори територіальної організації рекреаційної галузі

Сфера відпочинку і туризму у багатьох країнах світу розвивається в умовах незадоволеного попиту, динамічної перебудови власної структури і функцій у відповідності до процесу диверсифікації рекреаційних потреб. Відбувається процес становлення комплексної системи відновлення і розвитку виробничих і духовних сил людини та суспільства в цілому.

Найбільш суттєві і впливові обставини територіальної організації рекреаційної галузі слід називати *факторами*, менш значимі обставини – *умовами* територіальної організації рекреаційної галузі.

Суспільно-економічні фактори – рушійна сила, яка визначає територіальну організацію виробничих сил в цілому та рекреаційної галузі зокрема. Під умовами територіальної організації слід розуміти природну (зокрема – екологічну) та економічну обстановку, в яких вона відбувається.

Дія суспільно-економічних факторів визначає стан рекреаційних потреб. Останні слід вважати провідним фактором територіальної організації рекреаційної галузі. Але навіть усвідомлені і вивчені потреби стають формуючим фактором лише залежно від можливостей суспільства (на думку експертів ООН, країна може успішно розвивати туризм тоді, коли 80% необхідних матеріальних благ для туристів забезпечено національним виробництвом).

При цьому важливо вивчити такі сторони як:

1) територіальний розрив між ресурсами з одного боку та населенням з іншого (значний розрив властивий великим за площею країнам, що породжує потребу створення спеціальної транспортної інфраструктури, необхідної для подолання цього розриву. Разом з тим, слід зауважити, що обсяги і різноманітність ресурсів прямо залежать від розмірів території країни);

2) співвідношення розміщення рекреаційних ресурсів і виробничих сил на території (збіг їхніх ареалів породжує протиріччя, особливо в зонах концентрації видобувної промисловості та лісорозробок).

Наявність рекреаційних ресурсів ще не обумовлює використання даної території для організації туризму і відпочинку, тому що суспільство може бути зацікавленим у використанні цієї території з іншою господарською метою.

Як дуже трудомістка галузь, рекреація залежить від наявності трудових ресурсів, які в цій сфері не можуть бути замінені основними фондами. Прикладом можуть слугувати українські причорноморські та приазовські рекреаційні райони, куди в пікові сезони залучаються тисячі додаткових працівників (наприклад, студенти педагогічних навчальних закладів для роботи в оздоровчих дитячих центрах).

Рекреаційно-географічне положення, яке характеризує віддаленість місць відпочинку від місць проживання, може розглядатися і як економічна категорія (вартість проїзду, його частка у бюджеті сім'ї), і як психологічна категорія (витрачений на дорогу час, транспортна втома тощо, наприклад, більше ніж двогодинна транспортна доступність приміських зон відпочинку виступає лімітуючим фактором розвитку рекреації). Названі чинники суттєво впливають на величину рекреаційних потоків, відповідно, й на рентабельність освоєння віддалених територій для рекреації.

Збільшення обсягів рекреаційної діяльності призводить до необхідності виділення нових територій для відпочинку і туризму. Складність структури і процес диверсифікації рекреаційного споживання веде до певної територіальної спеціалізації рекреаційної галузі. Відбувається, таким чином, розвиток географічного (територіального) поділу праці вшир і вглиб.

Рекреації, як і іншим галузям сучасного господарства, властиве діалектичне протиріччя між внутрішньогалузевою диверсифікацією та процесом територіальної концентрації.

Концентрація супроводжується підвищенням економічної ефективності та якості рекреаційного обслуговування. На рівні окремих рекреаційних підприємств концентрація знаходить вираз у збільшенні місткості підприємств до 500 – 2000 місць і більше. Територіальна концентрація на рівні міст-курортів і рекреаційних агломерацій супроводжується розширенням загальнокурортних служб, наприклад, паркового господарства, системи видовищних закладів, складського і транспортного господарства, торгової мережі. Це створює умови, які не може мати окреме рекреаційне підприємство.

Але процеси концентрації у рекреаційній галузі відбуваються інакше, ніж у багатьох інших галузях господарства. Надмірна територіальна концентрація функцій у вузлах та агломераціях, властива деяким рекреаційним районам, має негативний характер з точки зору повноцінного відновлення та розвитку фізичних і духовних сил людини.

На відміну від виробничих галузей, в рекреації керуючим параметром найчастіше виступає рекреаційна місткість території. В принципі рекреаційну місткість можна збільшити шляхом кращого облаштування, будівництва інженерних споруд, але такі можливості досить обмежені. Перевищення меж цих можливостей веде до нових хвиль освоєння інших територій із незміненою природою, тобто цикл замикається і починається новий.

Проблеми вивчення рекреаційної місткості території

Комплексна географічна проблема рекреаційної місткості території стала актуальною у зв'язку із намаганням вирішити дві взаємопов'язані суспільні задачі – забезпечення повноцінного відпочинку населення та захисту природи у рекреаційних районах. Використання природних територій з рекреаційною метою ведеться все більш інтенсивними методами. Сутність цієї інтенсифікації полягає у повній реалізації природних та соціально-економічних передумов. Але поняття рекреаційної місткості території не можна зводити до суто екологічних аспектів.

При визначенні *рекреаційної місткості* території необхідно виходити з того факту, що об'єктом рекреаційної діяльності виступає **рекреаційний потенціал**, під яким розуміється *вся сукупність природних, культурно-історичних та соціально-економічних реалій, які створюють передумови для організації і проведення відпочинку*.

При вивченні рекреаційного потенціалу в географії постає проблема визначення рівнів (масштабів) його оцінки. В залежності від масштабу оцінки змінюється обсяг поняття «рекреаційний потенціал» та його складових елементів, відповідно, й рекреаційної місткості території.

Рекреаційний потенціал рангу країни або економічного району включає як ресурсну складову, так і господарський потенціал рекреації – основні виробничі фонди і трудові ресурси. На відміну від них, потенціал окремої функціональної зони курорту або національного парку спирається на значно менший набір складових, наприклад, на окремий біотоп.

На рівні країни або економічного району поняття рекреаційної місткості демонструє залежність оптимального рекреаційного потоку від рівня економічного розвитку, рівня життя населення, можливостей використання трудових ресурсів в сфері відпочинку і туризму. Величина потоку рекреантів залежить від розмірів країни (району), від обсягів та стійкості рекреаційних ресурсів та їх різноманітності, від ступеню розвитку необхідної інфраструктури. *Оптимальна величина потоку при інших рівних умовах є функцією ресурсів, інфраструктури і транспортної доступності.*

Також слід звертати увагу на пропорційність співвідношення між потоком рекреантів, тривалістю їх перебування в країні (районі) та чисельністю постійного населення. Так, іноземний туризм в деяких країнах «третього світу» після перевищення певного порогу може викликати проблему нестачі продовольства. Отже, рекреаційна місткість як оптимальна величина повинна відбивати і продовольчі можливості країни (району). Співвідношення між числом туристів і постійних мешканців, при якому зберігається атмосфера гостинності, приблизно становить 1 : 3.

Рекреаційна місткість залежить також від можливостей інвестування. Країни з низьким рівнем економічного розвитку, навіть при наявності видатних рекреаційних ресурсів, не в змозі направляти значні інвестиції в інфраструктуру і туризм. Більше того, використання рекреаційних ресурсів в таких країнах носить екстенсивний характер, що веде до руйнування рекреаційного потенціалу. Прикладом слугують деякі африканські країни, що розвивали мисливський туризм, який призвів до знищення цінних диких тварин через недотримання екологічних нормативів.

При переході до крупномасштабних досліджень рекреаційної місткості території більшого значення в технології її рекреаційного використання набуває екологічний аспект. Детальніше про це – у огляді проблем рекреаційного природокористування.

Контрольні питання до теми 6

1. Доведіть, що рекреація є галуззю господарства (національної економіки).
2. Назвіть кінцеві результати праці робітників рекреаційної галузі.
3. Проаналізуйте співвідношення між вузьким і широким розумінням рекреаційної галузі.
4. Обґрунтуйте поділ підприємств рекреаційної галузі на первинні, вторинні і третинні. Наведіть приклади.
5. Як здійснюється координація діяльності первинних, вторинних і третинних підприємств з метою задоволення рекреаційних потреб?
6. Проведіть розмежування умов і факторів територіальної організації рекреаційної галузі.

7. Яка група факторів найбільше впливає на стан рекреаційних потреб?
8. Чому наявність рекреаційних ресурсів не завжди обумовлює використання даної території для організації туризму і відпочинку?
9. Доведіть справедливість віднесення рекреаційної галузі до трудомістких.
10. Поясніть науковий зміст категорії «рекреаційно-географічне положення» та потребу його врахування як фактору розвитку територіально-рекреаційних систем.
11. Зіставте переваги і недоліки територіальної концентрації в рекреаційній галузі.
12. Обґрунтуйте шляхи збільшення рекреаційної місткості території.
13. Подайте визначення терміну «рекреаційний потенціал».
14. Назвіть шляхи оптимізації рекреаційних потоків з врахуванням рекреаційного потенціалу території.
15. Поясніть існування певних «порогів» рекреаційної місткості.
16. Оцініть потребу дотримання розумного співвідношення між числом туристів і постійних мешканців з метою збереження атмосфери гостинності.
17. Проаналізуйте переваги і наслідки (у тому числі – екологічні) екстенсивного та інтенсивного шляхів розвитку рекреації і туризму.

Тема 7.

Природні передумови рекреації

Як галузь національної економіки і вид людської діяльності рекреація відноситься до тієї групи галузей господарства, які мають яскраво виражену ресурсну орієнтацію. В цьому аспекті простежується певна спільність рекреаційної діяльності з видобувною і лісовою промисловістю, рибальством та сільським господарством.

Рекреаційні ресурси – об'єкти і явища природного та антропогенного походження, які можна використовувати з метою відпочинку, туризму та лікування – поняття історичне, тому що з плином часу змінюється роль окремих ресурсів. Наприклад, пляжі у далекому минулому не використовувалися.

Рекреаційні ресурси впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, на формування рекреаційних районів і центрів, їх спеціалізацію та економічну ефективність. Але цей вплив не прямий. Він опосередковується соціально-економічними факторами, насамперед обсягами і структурою рекреаційних потреб.

При всій важливості об'єктів історії та культури все ж таки слід зазначити, що природні блага в рекреаційно-ресурсній складовій займають провідне положення, виступаючи матеріальною передумовою рекреації. У якості природних передумов рекреації виступають природно-територіальні та аквальні комплекси різних рангів, їх компоненти і окремі властивості, такі як атрактивність (привабливість), контрастність і ритм ландшафтів, можливість долаття перешкод, географічна специфіка, екзотичність, унікальність (або навпаки – типовість), розміри і форми природних об'єктів та їх візуально-географічне положення.

Як споживач території рекреація поступається лише сільському і лісовому господарству. Територіальні потреби рекреації в 3 рази вищі за потреби житлової забудови, а з врахуванням об'єктів природно-заповідного фонду – у 6-7 разів. Таким чином, висуваючи вимоги до значних площ із незайманою природою, рекреація має обмежені можливості для свого розвитку в освоєних районах. У той же час в сільській місцевості вона може вдало поєднуватися із сільськогосподарським землекористуванням. Принципово не можна розташовувати рекреаційні зони поблизу розробок корисних копалин та промислових підприємств підвищеної шкідливості.

В залежності від рівня рекреаційної спеціалізації можна виділити три основних типи рекреаційного землекористування:

- 1) території з високою інтенсивністю рекреації, де інші землекористувачі відсутні або мають підпорядковане значення (парки, пляжі та інші зони масового відпочинку населення);
- 2) території із середньою інтенсивністю рекреації, які виконують одночасно деякі екологічні та виробничі функції (приміські зелені насадження, протиерозійні ґрунтозахисні ліси та інші);
- 3) території із незначною питомою вагою рекреації.

Більша частина альтернативних ситуацій відведення земель пов'язана із другим типом рекреаційного землекористування.

Науково обґрунтоване прогнозування і довготермінове планування територіальної організації рекреації вимагають значної роботи по виявленню, інвентаризації, бонітуванню усіх рекреаційних угідь з врахуванням обсягів потреб та неоднорідності вимог населення. Існує потреба складання територіальних балансів відпочинку – сучасного і перспективного – за допомогою матриць, де по одній осі розташовані райони «споживання відпочинку» з поділом всередині кожного району на соціальні і вікові групи населення, а по іншій – райони «виробництва відпочинку» з поділом на форми рекреації.

Більше того, необхідний рекреаційний кадастр – систематичне зведення даних, які включають якісний і кількісний опис природних об'єктів і явищ рекреаційного призначення. Такий кадастр повинен містити географічну характеристику, дані про динаміку, ступінь вивченості об'єкта або явища, рекомендації по використанню, необхідні заходи по охороні.

Основні положення рекреаційної оцінки природних ресурсів

Оскільки оцінка відбиває відношення між об'єктом і суб'єктом, процедура оцінювання складається з таких *обов'язкових етапів*: 1) виділення об'єкту оцінки – природних комплексів, їх компонентів і властивостей; 2) виділення суб'єкту, з позиції якого ведеться оцінка (у перших спробах оцінювання рекреаційних ресурсів суб'єктом оцінки часто виступав туризм взагалі або фіктивний «пересічний турист», що було головною причиною декларативності оцінок та їх практичної обмеженості); 3) формулювання критеріїв оцінки, які визначаються масштабом і метою дослідження, а також властивостями суб'єкту; 4) розробка параметрів оціночних градацій (найбільш прийнятною вважається п'ятиступенева шкала оцінки передумов: 1. найсприятливіші; 2. сприятливі; 3. помірно сприятливі; 4. малосприятливі; 5. несприятливі).

У відповідності до основних позицій суб'єкту оцінки в рекреаційній географії склалися три типи оцінювання природних ресурсів: *медико-біологічний, психолого-естетичний і технологічний*.

Медико-біологічний тип. Даний тип оцінки відбиває вплив природних факторів на організм людини. При цьому оцінюється їх комфортність для організму рекреанта.

Провідну роль при медико-біологічних оцінках відіграє *клімат*. Під кліматом розуміється багаторічний режим погоди, властивий певній місцевості. Його вплив на людину може проявлятися через конкретну погоду, під якою розуміється комплекс взаємообумовлених метеорологічних параметрів, що характеризують стан нижніх шарів атмосфери над певною місцевістю у певний час.

В центрі уваги при медико-біологічній оцінці знаходиться стан організму людини як відповідна реакція на комплексний вплив погоди. Рекреаційна оцінка клімату полягає у вивченні залежності стану людини від впливу метеорологічних факторів. Сучасні курортологи крім фізичного впливу погоди на людину велику увагу приділяють її емоційному впливу тощо.

В процесі пошуку нових методів вимірювання була розроблена система умовних (ефективних) температур. Ними характеризується комплексний вплив наступних метеорологічних елементів: температури повітря, відносної вологості, швидкості вітру, сонячної радіації.

Із вченням про умовні температури пов'язана уява про «зону комфорту», яка для більшості людей знаходиться в межах від $+17^{\circ}$ до $+23^{\circ}\text{C}$. Зона комфорту може варіювати у певних межах залежно від стану здоров'я людини, віддаленості від постійного місця проживання, пори року та іншого. Поза межами «зони комфорту» людина відчуває переохолодження або перегрівання. «Зона комфорту» у активних рекреантів знаходиться в межах $+12-16^{\circ}\text{C}$.

Встановлено, що гарне самопочуття зберігається при певних поєднаннях температури і вологості повітря (при $+20^{\circ}\text{C}$ – це 85% відносної вологості; при $+25^{\circ}\text{C}$ – 60%; при $+30^{\circ}\text{C}$ – 44%, при $+35^{\circ}\text{C}$ – 33%). Підвищену температуру легше переносити при сухому повітрі. Схожа ситуація і при низьких температурах. При від'ємних температурах сильний вітер може суттєво погіршувати теплові відчуття людини.

Сприятливими для здоров'я людини можуть бути різні типи погод, якщо вдень багато сонця при незначній хмарності – це збільшує надходження ультрафіолетових променів, формує гарну освітленість ландшафтів та збільшує таким чином їх привабливість.

В останні роки використовуються оцінки контрастної мінливості погоди. Контрастна мінливість погоди – це такий параметр, який викликає суттєві зміни у фізіологічних функціях організму. Вона спостерігається або при проходженні активних атмосферних фронтів, які різко змінюють елементи погодного комплексу, або в умовах специфічних форм місцевої циркуляції. Чим вища мінливість погоди, тим важче відповісти на запитання: на яку погоду під час відпустки може розраховувати рекреант.

При використанні вказаної методики можна вирішувати різні прикладні завдання, зокрема здійснювати географічне районування за ступенем сприятливості кліматичних умов для відпочинку, туризму або лікування.

Слід вказати й на специфіку методики оцінки клімату гірських територій, які все більше залучаються до рекреаційної діяльності. По-перше, гірському клімату властива сильна мінливість залежно від висоти над рівнем моря (за умовами адаптації та акліматизації в гірських районах виділяються наступні зони: до 2000 м – **зона індиферентності**, перебування у якій не викликає помітних реакцій організму; 2000 – 4000 м – **зона повної компенсації**, де прояв змін в організмі людини може повністю компенсуватися за рахунок власних ресурсів протягом кількох днів акліматизації; вище 4000 м – **зона неповної компенсації**, в якій чітко проявляються ознаки гіпоксії, знижується працездатність внаслідок «гірської хвороби»), крутизни й орієнтації схилів, форм рельєфу та ступеню закритості горизонту. По-друге, гірський клімат має риси, властиві зоні поширення навколишніх ландшафтів. Кліматична диференціація гірських районів знайшла відображення у класифікації гірських курортів, яка враховує профіль курорту, природну зону його розташування, висотну поясисть (низькогірні курорти – до 1000 м, середньогірні – 1000-2000 м, високогірні – вище 2000 м), характер рослинності та інше.

Роботи з медико-біологічної оцінки клімату, провідним показником якої є тривалість періоду із сприятливими (комфортними) умовами, особливо важливі для великих за площею країн з широким діапазоном погод та їх контрастною

мінливістю. Ще більш важливими є такі оцінки для розвитку міжнародного туризму. Їх результати завжди включають до путівників та рекламних буклетів.

Психолого-естетичний тип. Естетичні початки у психіці людини, потреба у красі – одні з найсильніших проявів духовного світу людини. В зв'язку з цим при оцінюванні природних рекреаційних ресурсів важливо дати їм психолого-естетичну оцінку, адже краса у будь-якому прояві виховує людину. Не випадково території, які володіють більшою естетичною цінністю, при рівності інших властивостей завжди користуються більш високим попитом у рекреантів.

Психолого-естетична оцінка враховує емоційний вплив природного ландшафту на людину. Методика такої оцінки відрізняється складністю та слабкою розробленістю, полягає вона у визначенні емоційної реакції людини на той чи інший природний комплекс.

Тривалий час уява про естетичну цінність ландшафту ґрунтувалася на смаках і традиційних підходах ландшафтних архітекторів. В останні роки психологами, соціологами та географами запропонована низка показників для вимірювання естетичних властивостей ландшафтів. Вивчення розподілу туристів по ділянкам національних парків показало, що найбільший притягальний ефект мають крайові зони (*екотони*) і фокусні пункти. Під крайовими зонами розуміються прикордонні смуги між двома різнорідними середовищами: вода – суходіл (сильний ефект), ліс – поляна (середній ефект), пагорб – рівнина (слабкий ефект). Відштовхуючий ефект спричиняють одноманітні деревні насадження, заболочені території, ділянки із спотвореним ландшафтом. Ці спостереження дали можливість вивести деякі кількісні показники, зокрема показник насиченості території «крайовими ефектами», який розраховується шляхом ділення протяжності прикордонних смуг на площу досліджуваної території.

Насиченість території фокусними пунктами залежить від характеру рельєфу. Для оцінки цієї властивості ландшафту вживають відношення максимальних відносних висот до одиниці площі (га або км²).

Естетична цінність ландшафту залежить від морфологічної структури ландшафту, різноманітності елементів пейзажу. Не даремно набуло поширення поняття «ландшафтне різноманіття».

Внутрішнє пейзажне різноманіття визначається внутрішньою морфологічною структурою (характеристики рельєфу, рослинності, гідрології, характеру взаємозв'язку між різними компонентами ландшафтів). Існують такі показники внутрішнього пейзажного різноманіття як *ступінь мозаїчності ландшафту* – відношення кількості контурів урочищ до площі досліджуваних ландшафтів; *ступінь різноманітності ландшафтів* – відношення видів урочищ до площі ландшафтів; *кількість контурів урочищ* на одиницю шляху туристського маршруту, *частота перегинів рельєфу* на одиницю відстані та інші.

Внутрішні естетичні властивості природних комплексів характеризуються такими показниками як ступінь лісистості (залежно від цього виділяють відкриті, напіввідкриті та закриті простори), повнота деревостою, ярусність лісу. Якщо лісистість перевищує 50%, естетичні властивості ландшафтів знижуються. При оцінці найвищий бал отримують природні комплекси з напіввідкритими

просторами. Відкриті простори внаслідок своєї зорової статичності не забезпечують бажаної різноманітності.

Важливим також є характер поєднання рослинності із рельєфом. Поєднання хвилястого рельєфу з лісом на узвишсях візуально збільшує розчленованість ландшафту, навпаки, заповнення лісом понижених ділянок створює ефект вирівняного ландшафту. У першому випадку естетична оцінка підвищується, а у другому – знижується.

Зовнішнє пейзажне різноманіття характеризується розмаїттям пейзажів, що розкриваються на множині сусідніх природних комплексів. На рівнинах зовнішня орієнтація природного комплексу має меншу роль, ніж у горах. У рівнинних районах особливе значення набуває показник лісистості. Безумовно, що напіввідкриті і відкриті простори мають більш високе зовнішнє пейзажне різноманіття, ніж закриті території.

До показників зовнішнього пейзажного різноманіття відносяться: *кількість сусідніх природних комплексів*, які можна бачити одночасно; *розміри горизонтального і вертикального кутів* сприйняття зовнішніх пейзажів; *глибина перспективи*; *пересіченість лінії горизонту* тощо. Наприклад, у гірських районах найвищу оцінку отримують вершини гір, з яких сприймається найбільша кількість природних комплексів, а найнижчу – гірські ущелини. Чим більший горизонтальний кут сприйняття зовнішніх пейзажів (максимальний дорівнює 360° на піках гірських вершин, мінімальний дорівнює 0° у повністю залісеному просторі), тим більша ймовірність потрапляння у поле зору сусідніх природних комплексів.

Вертикальний кут сприйняття зовнішніх пейзажів характеризується через максимальне відхилення від горизонтальної лінії променю, що обмежує вертикальний кут сприйняття ландшафту.

Глибина перспективи зовнішнього пейзажу залежить від висоти точки спостереження. Максимальною вона буде при знаходженні на гірській вершині, найменшою – в лісових масивах, глибоких котловинах.

Силует лінії горизонту характеризується ступенем розчленованості оточуючої території та вимірюється кількістю перегинів на одиницю горизонтального кута сприйняття.

Серед інших методів психолого-естетичної оцінки природних комплексів останнім часом значна увага приділяється таким, як міра екзотичності та унікальності. *Екзотичність* визначається як ступінь контрастності місця відпочинку по відношенню до місця постійного проживання, а *унікальність* – як ступінь неповторності об'єктів та явищ.

Технологічний тип. Така оцінка відбиває взаємодію людини і природного середовища через «технологію» рекреаційної діяльності. Відповідно, цей тип оцінки охоплює два аспекти. З одного боку, оцінюється система рекреаційних занять, з іншого – можливості інженерно-будівельного освоєння території.

В якості суб'єкта оцінки з позицій рекреанта виступає рекреаційна галузь. З точки зору рекреаційної галузі природний ресурс повинен володіти високими якостями (комфортністю, лікувальними властивостями), достатніми для органі-

зації відпочинку і санаторного лікування масових контингентів населення, значними запасами і площею, тривалим періодом експлуатації.

Найкращою основою для оцінки рекреаційних ресурсів є ландшафтна карта, тому що в цьому випадку об'єктами оцінки слугують синтетичні одиниці – природні територіальні комплекси. Ранг одиниці визначається масштабом дослідження і відповідних йому карт: в дрібному масштабі можуть бути фізико-географічні провінції, в середньому – райони, ландшафти або їх крупні частини – місцевості, в крупному масштабі – урочища та фації.

На початку процедури оцінювання слід скласти схему обмежень рекреації, для чого враховуються як природні, так і господарські *лімітуючі фактори*. Прикладом лімітуючих факторів може бути дискомфортність клімату, значна ймовірність зустрічі із отруйними зміями чи хижими тваринами, дефіцит пляжів, нестача прісної води або території для забудови та інше.

Остаточний вибір критеріїв технологічної оцінки ще не завершений. Оскільки йдеться не про вимоги окремих людей і соціальних груп, а про цілу галузь, то відбувається деяка формалізація оцінки, суб'єктивні вимоги виключаються. Суб'єктом оцінки, по суті, виступає певний вид рекреаційного заняття або їх комплекс, види й форми відпочинку і туризму.

Загальними для рекреаційної галузі властивостями природних комплексів є оздоровчі властивості; різноманітність, у тому числі потенційна інформативність природного комплексу; екзотичність; унікальність; антропогенна змінність (перетвореність).

Для галузі важливі не тільки часткові оцінки природних комплексів для окремих видів рекреаційних занять, але й інтегральні. Особливо це актуально при побудові концептуальних схем, при складанні генеральних схем розміщення галузі, при рекреаційному районуванні.

Інтегральна оцінка здійснюється найчастіше шляхом поєднання часткових оцінок. Для цього просто додаються часткові оцінки просторово сумісних видів рекреації. Точніше було б не механічно складати, а синтезувати часткові оцінки. При цьому виникає проблема ваги (значущості) кожної окремої оцінки. Ця методична проблема вирішується експертним шляхом.

Завершальним етапом оціночної роботи є вибір форми оцінки. На даний час склалися дві форми оцінок: якісна і кількісна (бальна). Сильний бік якісних оцінок – це глибокий аналіз генезису і морфологічної структури природних комплексів. Відмінною рисою бальних оцінок є кратність чисельних виразів і можливість співставлення.

Контрольні питання до теми 7

1. Як ресурсна орієнтація рекреаційної галузі впливає на її територіальну організацію?
2. Розкрийте сутність поняття «рекреаційні ресурси».
3. Доведіть, що рекреаційні ресурси – суспільно-історична категорія (змінна в часі).
4. Назвіть природні передумови рекреаційної діяльності.
5. Проаналізуйте потреби рекреаційної галузі в територіальних ресурсах.

6. Оцініть можливості поєднання рекреаційного і лісо- та сільськогосподарського землекористування.
7. Виділіть та коротко схарактеризуйте основні типи рекреаційного землекористування.
8. Обґрунтуйте потребу складання територіальних балансів відпочинку (сучасного і перспективного).
9. Розкрийте сутність категорії «рекреаційний кадастр».
10. Назвіть основні положення рекреаційної оцінки природних ресурсів.
11. Порівняйте між собою три головних типи оцінювання природних ресурсів, що склалися в рекреаційній географії.
12. Який тип оцінки найкраще відбиває вплив природних факторів на організм людини?
13. Який природний чинник відіграє провідну роль при медико-біологічних оцінках природних рекреаційних ресурсів?
14. Обґрунтуйте потребу розробки і використання системи умовних (ефективних) температур.
15. Схарактеризуйте «зону комфорту» (у тому числі для активних рекреантів) вчення про умовні температури.
16. Проведіть науково обґрунтоване зонування гірських регіонів за умовами адаптації та акліматизації.
17. Здійсніть класифікацію гірських курортів з врахуванням кліматичної диференціації.
18. Проаналізуйте методику психолого-естетичної оцінки рекреаційних ресурсів, назвіть її «вузькі місця» і слабкі сторони.
19. Схарактеризуйте науковий зміст понять «екотон» і «фокусний пункт».
20. Поясніть, чому найбільшим притягальним ефектом володіють саме крайові зони (екотони) і фокусні пункти.
21. Оцініть значення ландшафтного (пейзажного) різноманіття та мозаїчності ландшафтів рекреаційних територій.
22. Яку роль в організації рекреаційної діяльності відіграє характер поєднання рослинності із рельєфом?
23. Як визначаються екзотичність та унікальність природних комплексів?
24. Поясніть специфіку технологічної оцінки рекреаційних ресурсів.
25. Визначте роль і функції ландшафтознавства при проведенні оцінки рекреаційних ресурсів.
26. Назвіть лімітуючі фактори, які слід враховувати при технологічній оцінці рекреаційних ресурсів.
27. Як здійснюється інтегральна оцінка?
28. Назвіть переваги і недоліки кількісних та якісних (у тому числі з використанням експертних методів) оцінок рекреаційних ресурсів.

Тема 8.

Рекреаційне природокористування

Під *рекреаційним природокористуванням* розуміється система відносин між суспільством і природним середовищем, яка складається в процесі вивчення, використання і відтворення природно-ресурсного потенціалу певних територій для задоволення рекреаційних потреб населення.

Зрозуміло, що розвиток рекреації тісно пов'язаний із використанням значних територій. Таке «вторгнення» людини у природні комплекси зазвичай має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитив полягає у резервуванні значних просторів із малозміненою природою виключно для рекреаційного користування або з обмеженим промисловим, сільськогосподарським, лісогосподарським користуванням. Це резервування поширюється переважно на слаборозвинені території, воно стосується у першу чергу гірських або заболочених місцевостей, а також приміських зон для розвитку щотижневої рекреації.

З розвитком рекреації у багатьох країнах формується ландшафтна архітектура, заснована на вивченні позитивного емоційно-естетичного впливу ландшафтів на людину. Намагання більш повно представити свої ландшафти і населені пункти для міжнародного туризму призводить до інтенсивного проведення меліоративних та лісівницьких робіт у рекреаційних місцевостях.

Рекреаційне природокористування може характеризуватися і серйозними негативними наслідками для природних комплексів. Рекреаційні ресурси мають певні запаси, їх вичерпність теоретично визначається порогом навантаження на них, після перевищення якого ресурси або суттєво змінюються у бік меншої привабливості, або деградують. Надмірна експлуатація ресурсів часто веде до їх знищення. Природно-антропогенний процес тривалого стихійного рекреаційного освоєння території, що супроводжується деструктивними антропогенними навантаженнями на ландшафтні комплекси, отримав назву *рекреаційної дигресії*.

Стадію рекреаційної дигресії встановлюють залежно від ступеню порушення природного середовища, який залежить від рекреаційних навантажень та стійкості ландшафтних комплексів. На цій основі виділяють типи ландшафтів: 1) *непорушені*; 2) *малопорушені*; 3) *середньопорушені*; 4) *сильнопорушені*; 5) *деградовані*.

Межа стійкості ландшафтних комплексів знаходиться між третьою і четвертою стадіями рекреаційної дигресії, на четвертій ще можливе відновлення порушеної ландшафтної структури, на останній – вже відбуваються процеси незворотного характеру, що завершуються виникненням вторинних систем.

Таким чином, масовий туризм ставить практичне і наукове завдання прив'язки охорони природи до принципу доступності цінних природних комплексів. У науковому плані ця проблема знаходить вираз у визначенні рекреаційної місткості природних комплексів.

В практичному плані вона означає, що в основі рекреаційного планування, проектування та експлуатації природних комплексів повинні лежати науково обґрунтовані норми навантаження на довкілля.

Одна з об'єктивних причин деградації деяких рекреаційних районів полягає у відставанні рекреаційної пропозиції від рекреаційного попиту, тобто у недорозвиненості рекреаційної галузі, що й призводить до територіальної «суперконцентрації» відпочивальників.

На жаль, існуюча практика визначення економічної ефективності капітальних вкладень у рекреаційну галузь не враховує змін у природно-територіальних комплексах, котрі настають внаслідок їх експлуатації з боку цієї галузі. На стадії проектування і визначення економічної ефективності капітальних вкладень відсутні економічні стимули для охорони рекреаційних ресурсів. Навпаки, часто більш вигідним вважається варіант, який не забезпечує збереження і відтворення ресурсів (адже на його здійснення необхідні менші затрати).

Негативні наслідки для природних комплексів мають і суб'єктивні чинники їх деградації. До останніх відноситься низька культура поведінки рекреантів, яка знаходить вираз у споживацькому відношенні до природних об'єктів (туристи пошкоджують деревостан, знищують лісовий підріст, необережно поводяться із вогнем, залишають сміття).

Об'єктивним є протиріччя, яке виникає під час використання земельних, мінеральних, водних, трудових та інших ресурсів підприємствами різних галузей промисловості, сільського господарства або транспорту. Вони забруднюють природне середовище, порушують екологічну рівновагу, часто використовують у великих обсягах цінні рекреаційні ресурси, зокрема й невідновні. Яскравим прикладом є протиріччя «місто-курорт». Процес урбанізації у рекреаційних районах супроводжується стрімким зменшенням рекреаційної місткості. Місто починає «витісняти» курорт. Виникає потреба вирішення складної задачі – оптимізації чисельності постійних мешканців курорту і відпочивальників.

Виробнича діяльність часто активно руйнує найцінніші рекреаційні ресурси. Наприклад, відбір пляжних матеріалів для потреб будівництва, спорудження портів та інших гідротехнічних об'єктів без врахування природних особливостей місцевості, веде до порушення балансу потоків наносів вздовж узбережжя, зникнення пляжів, підвищення інтенсивності розмивання та руйнування берегів. У низці рекреаційних ареалів відбувається втрата цінних для організації лікування і відпочинку властивостей та зменшення рекреаційної місткості через функціонування екологічно шкідливих виробництв та інтенсивний розвиток транспортних мереж.

Рекреаційній галузі банально не вистачає території для забезпечення нормального використання всього комплексу рекреаційних ресурсів. Найбільш цінні території майже не резервуються для перспективного рекреаційного будівництва, навпаки, вони швидше будуть зайняті під житлову або промислову забудову. Отже, конкуруючі потреби в земельних ділянках та інших ресурсах через їх обмеженість обумовлюють необхідність включення рекреаційного землекористування у загальнодержавну систему землекористування.

Серйозні наслідки для рекреації має тенденція приморської орієнтації цілої низки галузей промисловості, які працюють на імпортній сировині або виробляють експортну продукцію. Територіальне зростання промислово-складських зон і портових міст призводить до знищення давно відомих та добре облашто-

ваних місць відпочинку (Одеса). Інтенсивна вирубка лісу, яка перевищує нормативи, також зменшує привабливість природних комплексів (Карпати).

Суміщення рекреації з іншими видами господарювання (особливо в унікальних районах) вимагає дотримання певних пропорцій з метою забезпечення максимально сприятливих умов для відпочинку. Сьогодення вимагає враховувати рекреацію при розміщенні виробничих об'єктів як лімітуючий фактор.

Прикладним завданням рекреаційної географії є розробка основ рекреаційного природокористування, які включали б вивчення структури, динаміки і прогноз розвитку ландшафтів (природних і культурних) стосовно інтересів подорожуючих людей. В її компетенцію входять питання розумного освоєння, перетворення та охорони природи. При цьому технологія рекреаційного природокористування розглядається лише як складова частина загальної системи природокористування, заснованої на обов'язковому врахуванні як екологічних, так і соціально-економічних чинників.

Система природокористування має 3 механізми охорони довкілля: 1) *адміністративно-правовий*, який ґрунтується на обмеженнях (нормах, заборонах та санкціях); 2) *планово-економічний*, який доповнює попередній та передбачає вибір оптимального з усіх можливих варіантів багатocільового природокористування; 3) механізм *платного природокористування*, в основі якого лежить принцип компенсування втрат при використанні певних ресурсів. Проблемою застосування двох останніх механізмів залишається відсутність надійних вартісних оцінок природних ресурсів, особливо тих, що використовуються для нематеріального, зокрема й рекреаційного природокористування.

Технологія раціонального рекреаційного природокористування, що має на меті охорону природно-територіальних комплексів, включає такі принципи і методи територіальної організації рекреаційних територій, при яких досягається максимальна відповідність рекреаційних ресурсів рекреаційним потребам.

Досить плідними методами регулювання рекреаційних навантажень виступають рекреаційне районування та зонування. Для кожного району або зони приймається свій рівень рекреаційного використання, який залежить від їх рекреаційної цінності, стійкості природного комплексу та низки чинників природного характеру. До останніх у першу чергу відноситься специфіка тих чи інших форм рекреаційної діяльності, характер їх вимог до природних комплексів, просторово-часові закономірності розподілу рекреантів у рекреаційних районах. Наприклад, мисливський туризм і прогулянковий відпочинок створюють абсолютно різні системи обрахунку інтенсивності освоєння та сумісності з іншими видами туризму на одній території. Щільність рекреантів у першому випадку буде непорівняно нижчою, до того ж, мисливський туризм несумісний з іншими видами рекреаційного використання території. Прогулянковий туризм, навпаки, може легко поєднуватися з багатьма видами рекреації.

Ще складнішою проблемою є залежність між рівнем освоєності та реакцією людей на цю освоєність. Надмірна насиченість території устаткуванням та рекреантами змінює красу ландшафтів, порушує рівновагу у системі «природа-людина», що легко може привести рекреаційний район до самознищення. Більш виправданою є наявність значної кількості порівняно невеликих центрів відпо-

чинку, ніж наявність небагатьох великих одноманітних підприємств для обслуговування туристів. Це є своєрідна контрвідповідь населення на глобалізацію, яка породжує тенденції уніфікації. Крім того, така диверсифікація зменшує навантаження на деякі атрактивні центри тяжіння (наприклад, пляжі морського узбережжя) на користь глибинних районів (наприклад, ліси і гори). При вирішенні питань про освоєння інколи слід віддати перевагу кемпінгам у порівнянні із будівництвом постійних споруд. Для особливо цінних територій це дасть можливість гнучко змінювати рекреаційні функції та навіть повертатися до попередніх природних умов.

Залишається поки що невирішеною і проблема ступеню впровадження інженерно-технічних засобів у природні комплекси. З одного боку, внаслідок такого впровадження змінюється «природність» ландшафтів, а з іншого – підвищується їх стійкість до навантаження у порівнянні із необлаштованою територією. Вважається, що у загальному територіальному балансі рекреаційного району зони із природними та малозміненими ландшафтами повинні складати значну величину, тому що за даними багатьох соціологічних опитувань саме незайманість природи притягує основну масу рекреантів.

Основи рекреаційного природокористування включають і систему виховних заходів. Нижче наводиться перелік виховних і примусових заходів проти пошкодження природи туристами.

1. Необхідність культурної поведінки в природі при задоволенні рекреаційних потреб повинна закладатися з дитинства.
2. В закладах загальної середньої освіти увага вивченню елементів охорони природи повинна приділятися в усіх предметах природничого циклу.
3. Підготовка професійних інструкторів з туризму та екскурсіводів повинна включати спеціальні геоекологічні курси. Від ступеню їх засвоєння значною мірою буде залежати і поведінка груп, котрими такі фахівці будуть керувати.
4. В місцях найбільшої концентрації рекреантів у зонах відпочинку, національних природних а регіональних ландшафтних парках необхідно утримувати спеціальний персонал: охорону порядку, пожежну охорону, медичний персонал, рятувальні загони, прибиральників сміття.
5. У доступних для відвідування зонах заповідників слід дотримуватися особливо суворого режиму. Бажано, щоб у кожному заповіднику був облаштований музей, експозиція якого пояснювала б, для чого він створений та що в ньому охороняється.
6. Етична поведінка в природі повинна стати невід'ємною частиною загальнолюдської моралі. Навантаження у людино-відвідуваннях на гектар, яке може витримати рекреаційна площа, у різних країнах світу залежить не стільки від кількості відпочиваючих, скільки від їх культурно-освітнього рівня.

Методичні питання визначення рекреаційного навантаження на природні комплекси

Процес включення все більшої кількості людей у цикли рекреаційних занять обумовлює постійне розширення територій, охоплених рекреаційною діяльністю. Ще більш швидкими темпами йде процес інтенсифікації використання території, що веде до зростання впливу рекреантів на природні комплекси.

У зв'язку з цим виникла проблема оптимізації рекреаційних навантажень на природні комплекси з метою запобігання їх деградації та збереження комфортних умов рекреаційної діяльності. Сутність цієї проблеми зводиться до обґрунтування екологічного навантаження на природні комплекси шляхом встановлення таких нормативів рекреаційного впливу на них, які б не перевищували меж їх відновлювальної здатності.

Допустимі рекреаційні навантаження на ландшафтні комплекси визначаються методами моделювання, пробних майданчиків та іншими. **Метод пробних майданчиків** вважається базовим, визначення рекреаційних навантажень при його використанні передбачає облік часу перебування рекреантів на відповідних ділянках. Після закінчення облікових робіт обчислюють рекреаційне навантаження на 1 га в середньому за день сприятливого для рекреаційної діяльності (тобто – комфортного) періоду.

Одиницею виміру рекреаційного навантаження є людино-день на 1 гектар (люд.-день/га) або людино-година на 1 гектар (люд.-год./га).

Нормативам рекреаційного навантаження на природні комплекси присвячена значна кількість публікацій. Але оскільки масових матеріалів багаторічних спостережень поки небагато, то більшість нормативів ґрунтується або на даних одиничних спостережень, або виводяться суто емпірично із досвіду проектування та експлуатації. Нормативи повинні бути «районованими», тобто забезпечувати рівновагу природних компонентів конкретних районів та їх функціональних зон з врахуванням інтенсивності впливу та режиму використання.

Поки що у світовій практиці рекреаційного природокористування спостерігаються великі відмінності у нормативах. Наприклад, норми площі пляжів на одного рекреанта в різних країнах коливаються від 5 до 15 м². Водночас на багатолюдних популярних курортах ці норми у піковий сезон не витримуються.

Норми забудови курортів у більшості випадків коливаються в межах 350 – 500 м² на одне ліжко-місце, при цьому відомий болгарський курорт «Золоті піски» має 150 м², а румунський курорт «Мамая» – 85 м² на одне ліжко-місце.

Прийнятий норматив використання адриатичного узбережжя Хорватії для пляжів – 1 м берегової смуги з 10 м вглиб суходолу (10 м²) на одного рекреанта; площа для прогулянок – 0,5 га на одного туриста; мисливські угіддя – 2 га на одного мисливця.

У Польщі фактична концентрація туристів в рекреаційних місцевостях коливається від 75 до 115 осіб на 1 га. У США використовуються наступні умовно розроблені стандарти (табл. 8.1.).

Таблиця 8.1.

Деякі стандарти рекреаційного природокористування

Види рекреаційного використання території	Площа на одного туриста
Приміські зони відпочинку, ігрові майданчики	80 м ²
Пляжі	18,5 м ²
Майданчики для пікніків	100 м ²
Стежки для пішохідного туризму	80 м
Стежки для верхової їзди	80 м

Крім місткості, що визначається за стійкістю природного територіального комплексу, існує ще й *психофізіологічна* місткість території, що характеризує можливість одночасного проведення на спільній площі різних рекреаційних занять деяким числом людей без порушення психофізичних та гігієнічних умов проведення цих занять для кожного з їх видів.

Природні комплекси та їх окремі елементи суттєво різняться за своєю потенційною стійкістю до рекреаційних навантажень. Стійкість природного комплексу залежить від фітоценотичної складової, характеру ґрунтів, нахилу поверхні та інших властивостей. Наприклад, при кутах до 12° вплив крутизни схилу на швидкість витоптування незначний, натомість при нахилі більше 12° процес руйнування трав'яного покриву стає настільки інтенсивним, що в рівнинних умовах такі схилі природні територіальні комплекси повинні виключатися з рекреаційного використання. Механічні властивості ґрунтів також впливають на визначення допустимого навантаження. Наприклад, на пісках вплив рекреантів більш руйнівний, ніж на суглинках.

Певні різночитання у визначенні норм навантаження в наукових джерелах пояснюються не тільки місцевими умовами, але й слабкою розробленістю методики визначення стійкості природних комплексів та їх окремих елементів.

Стійкістю природного територіального комплексу проти рекреаційного навантаження називається його здатність протистояти цьому навантаженню до певної межі, за якою відбувається втрата його властивостей самовідновлення.

Під **навантаженням** розуміється відвідуваність (кількість рекреантів на території за певний термін) одиниці площі природного територіального комплексу за одиницю часу. Навантаження, що викликає в природних комплексах незворотні зміни, вважається *критичним*; навантаження близьке до критичного, але таке, що не викликає незворотних змін, вважається *допустимим*.

Рекреаційна місткість природного територіального комплексу визначається як добуток значення допустимого навантаження на площу даного природного територіального комплексу.

Одним з найважливіших методів управління рекреаційним навантаженням є принцип *функціонального зонування* території, під яким розуміється проектування територіального балансу потреб людини з одного боку та можливостей природи з іншого.

Важливим методом регулювання використання рекреаційних ресурсів слугує регламентація поведінки рекреантів (заборона найбільш шкідливих видів діяльності); періодичне вилучення з експлуатації певних ділянок; використання добрив для відновлення рослинного покриву, проведення мозаїчно-куртинних насаджень; створення штучних куліс з колючих кущів та стійких до витоптування деревних порід; меліорація територій (осушення заболочених ділянок, розчистка водойм), розширення площі перевантажених функціональних зон.

Розподіл рекреаційного навантаження на території функціональних зон національних природних і регіональних ландшафтних парків та біосферних заповідників визначається з врахуванням особливостей розташування населених пунктів, рекреаційних закладів, шляхів сполучення, можливостей регулювання потоків відвідувачів, наявності площ з рекреаційною дигресією тощо.

Загалом для території національного природного парку орієнтовний норматив допустимого рекреаційного навантаження становить 1 люд.-день/га, у зоні регульованої рекреації – близько 5 люд.-день/га, стаціонарної рекреації – 20-50 люд.-день/га.

Для території регіонального ландшафтного парку орієнтовний норматив допустимого рекреаційного навантаження становить 2 люд.-день/га, у зоні регульованої рекреації – 5-10 люд.-день/га, стаціонарної рекреації – 50-100 люд.-день/га.

З метою забезпечення функціонування національних природних і регіональних ландшафтних парків формується оптимальна для їх територій система транспортних комунікацій, яка включає в себе паркові автодороги (для екскурсійно-туристського обслуговування), режимні дороги (для забезпечення екологічного контролю за станом і режимом території), рекреаційно-господарські дороги (для функціонування відповідних об'єктів), зовнішні автодороги тощо.

Рекреаційна діяльність у межах біосферного заповідника дозволена лише на території буферної зони. При цьому допустиме навантаження за наявності там дорожно-алеїної системи становить 30-60 люд.-день/га. У разі її відсутності допустиме навантаження становить 1 люд.-день/га.

У межах пам'яток садово-паркового мистецтва, дендрологічних парків, ботанічних садів рекомендується дотримуватися допустимого рекреаційного навантаження 120 люд.-день/га. Для всієї території зоологічних парків рекомендується приймати норму рекреаційного навантаження 110 люд.-день/га. Для рекреаційних зон показник зростає до 600 люд.-день/га.

Як бачимо, при благоустрої території з облаштуванням на ній мережі доріжок і стежинок, наметових і оглядових майданчиків, її місткість може бути збільшена в рази у порівнянні з природною. Це і є раціональна територіальна організація районів і зон відпочинку з метою оптимізації рекреаційного навантаження на природні комплекси та охорони рекреаційних ресурсів. Для вирішення цих задач в сучасних умовах ефективно використовуються концепція розвитку збалансованого туризму та екоменеджмент-планування.

Екоменеджмент-план для управління рекреаційним природокористуванням

Подальший розвиток рекреаційної діяльності неможливий без збільшення масштабів рекреаційного природокористування і певного втручання людини у природні комплекси. Механізм такого втручання є предметом *екологічного менеджменту*. Під останнім розуміється управління екосистемами і природними угіддями, яке має на меті узгодження задоволення різноманітних потреб людини, що базуються на використанні природних ресурсів, з необхідністю зберегти при цьому багатство форм життя і функціональну різноманітність екосистем.

Невисокий життєвий рівень значної частини населення при порівняно значній вартості путівок для відпочинку й оздоровлення, робить актуальним виявлення, оцінювання та облаштування для використання місцевих рекреаційних ресурсів. Найбільш привабливими для короткочасного відпочинку у вихідні дні є розміщені неподалік населених пунктів природні і штучні водойми, лісові масиви, парки тощо.

В такій ситуації актуальним є впровадження принципів екологізації в рекреаційно-туристичну діяльність. В даний час туристичні підприємства перш за все звертають увагу на економічні показники свого функціонування. А на підтримку, збереження та поліпшення стану природного середовища, яке є основним ресурсом існування та розвитку туризму, увага майже не звертається. Тому вирішення проблем екологізації стандартних турів, впровадження методики екологізації, підвищення культури стосунків туристів з природою, екологічна освіта є особливо актуальними на сьогоднішній день. Незважаючи на це, методика екологізації туристичної діяльності та впровадження при цьому екологічного менеджменту поки не створена та не обґрунтована належним чином.

Менеджмент, заснований на екологічних принципах, має обмежити антропогенний вплив на природні комплекси. Проте такий менеджмент не заперечує втручання в екосистеми та їх перебудову в інтересах людини. Водночас господарський вплив модифікується таким чином, щоби зберегти особливості екосистем, притаманні їм природні функції, біологічну та ландшафтну різноманітність. Саме екологічний менеджмент дає змогу поєднати такі суперечливі функції багатьох рекреаційних територій – рекреаційну і природоохоронну. Тому для управління рекреаційною діяльністю доцільно розробляти для кожного рекреаційного об'єкту екоменеджмент-план (своєрідний варіант бізнес-плану).

План екологічного менеджменту ґрунтується на узагальненні всього фактичного матеріалу, накопиченого за результатами наукових досліджень і моніторингу. За структурою план екологічного менеджменту відповідає Рамсарській моделі і складається з чотирьох частин.

У першій міститься описова інформація: місце розташування, фізико-географічні дані, культурно-історичні умови, управлінська інфраструктура, картографічні матеріали, екологічні проблеми та завдання менеджменту.

У другій подається оцінка території: естетична, культурна і соціально-економічна цінність, біологічне та ландшафтне різноманіття, рідкісність, вразливість, освітній інтерес, рекреаційна діяльність, наукові дослідження тощо.

У третьому розділі визначаються цілі об'єкту: довгострокові цілі та фактори, що впливають на їх досягнення (внутрішні і зовнішні, природні й антропогенні), зокрема зумовлені законодавством; джерела фінансування; визначаються оперативні цілі загального, екологічного, соціально-економічного, науково-дослідницького і моніторингового, а також еколого-освітнього характеру.

Четверта частина – це робочий план, в якому детально розписані заходи загального, екологічного й соціально-економічного менеджменту на найближчий час, визначені напрямки наукових досліджень та шляхи еколого-освітньої роботи. Таким чином, екоменеджмент-план поєднує в собі детальну інформацію усіх сфер людської діяльності, що дозволяє раціонально використовувати рекреаційні та інші природні ресурси, враховуючи інтереси всіх природокористувачів.

Контрольні питання до теми 8

1. Розкрийте сутність поняття «рекреаційне природокористування».
2. Оцініть позитивні та негативні наслідки рекреаційного природокористування.
3. Яку роль може відігравати ландшафтна архітектура в розвитку рекреації?
4. Назвіть основні недоліки стихійного рекреаційного освоєння території.
5. Обґрунтуйте типологію ландшафтних комплексів залежно від стадії рекреаційної дигресії.
6. Оцініть роль суб'єктивних чинників деградації рекреаційних ресурсів.
7. Як процеси урбанізації впливають на рекреаційні можливості території?
8. Яким чином можна вирішити проблему суміщення рекреації з іншими видами господарської діяльності?
9. Назвіть провідні механізми здійснення охорони довкілля в рекреаційних регіонах.
10. Схарактеризуйте провідні особливості технології раціонального рекреаційного природокористування.
11. Оцініть можливості рекреаційного районування та зонування як методів регулювання рекреаційних навантажень.
12. Чому та як треба враховувати реакцію людей на рівень рекреаційної освоєності території?
13. Порівняйте вплив тенденцій глобалізації та регіоналізації на способи ведення рекреаційної галузі.
14. Обґрунтуйте систему виховних заходів як важливу складову раціонального рекреаційного природокористування.
15. Схарактеризуйте провідні методичні підходи до визначення рекреаційного навантаження та екологічних нормативів.
16. Навіщо рекреаційні нормативи треба районувати?
17. Розкрийте наукову сутність та практичне значення понять «рекреаційне навантаження» і «рекреаційна місткість».
18. Як здійснюється розподіл рекреаційного навантаження на територіях різних функціональних зон рекреаційних об'єктів?
19. Обґрунтуйте потребу існування екологічного менеджменту.
20. Схарактеризуйте екоменджмент-план як важливу складову управління рекреаційною діяльністю.
21. Назвіть обов'язкові структурні частини екоменджмент-плану.
22. Яким чином екоменджмент-план може врахувати інтереси усіх природокористувачів?

Тема 9.

Культурно-історичні рекреаційні ресурси

Культурне середовище в сучасному світі стає важливою частиною туристичного ринку. Оскільки насичення туристичним продуктом у вигляді «сонця, піску та моря» є доволі високим, а його використання стало досить буденним, то сучасний освічений мандрівник все більше відчуває потребу в альтернативних ресурсах, зокрема у вигляді туристичного продукту сегментованого й з позиції культурно-історичних ресурсів. Це призводить до суттєвої зміни моделі мотивації подорожі, коли намагання зрозуміти інші культури, отримати нові враження від ознайомлення із складовими культурно-історичних ресурсів у вигляді археологічних, архітектурних пам'яток, пам'яток народної творчості, фольклору стають переважаючими.

Загальновідомо, що культура і туризм взаємозалежні. Цей взаємозв'язок базується на обопільних вигодах. Так, задля підтримки історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, інших пам'яток культури, що мають пізнавальну цінність, необхідні кошти для їх консервації, догляду за ними, відповідної реклами. Ці кошти можуть бути отримані від доходів з туризму. З іншого боку, розвиток культури в її найрізноманітніших формах і проявах стимулює туристичний попит.

Особливістю культурно-історичних туристичних ресурсів є те, що складові цих ресурсів мають повсюдний характер розташування, адже кожна місцевість або населений пункт вирізняється своєю особливою історією, традиціями. Отже, їх потенціал можна вважати необмеженим. Однак особливістю культурного середовища є те, що культурно-історичні ресурси вимагають вмілого, творчого і наукового підходів до їх використання для цілей туризму шляхом створення особливого туристичного продукту.

Сформований на базі культурно-історичних ресурсів туристичний продукт не обов'язково є дорогою інвестицією порівняно з іншими туристичними ресурсами, що використовуються з практичною метою. Наприклад, культурно-історичні пам'ятки у більшості випадків не приватизовані, тобто вважаються національною власністю. Таким чином туристичні підприємства й організації, що знаходяться в історичних містах та регіонах, мають чималу вигоду від експлуатації культурно-історичних об'єктів, отримуючи додаткову вартість без суттєвих вкладень у збереження та експлуатацію конкретних пам'яток історії та культури.

Отже, слід визнати, що у цілісному комплексі рекреаційних ресурсів особливе місце належить *культурно-історичним ресурсам*, розташованим як у містах і селах, так і на міжпоселенних територіях. Вони являють собою спадщину минулих епох суспільного розвитку. Ці ресурси слугують передумовою для організації культурно-пізнавальних видів рекреаційних занять, на цій основі вони оптимізують рекреаційну діяльність в цілому, виконують важливі виховні функції тощо.

Утворені культурно-історичними об'єктами специфічні простори значною мірою визначають локалізацію (прив'язку) рекреаційних потоків і направлення екскурсійних маршрутів.

Культурно-історичні об'єкти поділяються на *матеріальні* і *духовні*. *Матеріальні* охоплюють сукупність засобів виробництва та інших матеріальних цінностей суспільства на різних історичних стадіях його розвитку, а *духовні* – сукупність досягнень суспільства в освіті, науці, мистецтві, літературі, в організації функціонування держави і громадського життя, праці і побуту. Не вся спадщина минулого відноситься до культурно-історичних рекреаційних ресурсів. До них зараховують лише ті культурно-історичні об'єкти, які досліджені та оцінені як такі, що мають суспільне значення та можуть бути використаними при існуючих технічних можливостях для задоволення рекреаційних потреб деякої сукупності людей протягом певного часу.

Серед культурно-історичних об'єктів провідна роль належить пам'яткам історії і культури, які мають найбільшу привабливість і на цій основі слугують головним засобом задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації.

У даний час найбільш вживаною є *типізація пам'яток*, яка відбиває порядок і форми їх державного обліку, потреби господарської практики, враховує специфіку кожного окремого виду. В залежності від набору провідних ознак пам'ятки історії і культури поділяються на п'ять типів: **історичні**, **археологічні**, **архітектурні** (у т.ч. містобудівні), **мистецькі**, **документальні**. Наведемо приклади найбільш типових об'єктів.

Так, до **історичних пам'яток** можуть бути віднесені будинки, споруди або предмети, пов'язані із важливими історичними подіями у житті народів, розвитку суспільства і держави, розвитку науки і техніки, а також пов'язані із життям видатних політичних, державних, військових діячів, народних героїв, відомих постатей науки, літератури і мистецтва.

У цивілізованих суспільствах зберігаються традиції спадковості культури поколінь, тому й зберігаються пам'ятки різних століть – королям та імператорам, видатним церковним і політичним діячам, хоч відомо, що не всі вони відіграли в історії прогресивну або гуманістичну роль. Наприклад, в Литві один із фермерів створив музей тоталітаризму, скупивши за безцінь скульптури ідеологів комунізму, лідерів Радянського Союзу та інших держав соціалістичної співдружності, деякі предмети і документи тієї епохи. Пізніше цей приклад в Україні наслідував директор державного історико-культурного заповідника у м. Путивль Тупик С.В.

Історія нашої країни теж складна і суперечлива. Її окремі факти слід вивчати, пояснювати, можна засуджувати, але в жодному разі не виправляти і не переписувати. Нерозуміння цієї істини завжди завдає тільки шкоду (згадаймо, як у 30-40-х роках ХХ століття під гаслами будівництва «нового світу» були знищені Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Михайлівський золотоверхий собор та інші святині нашого народу).

Навіть назва кожного села або міста – це унікальне явище. Ці назви обросли переказами й легендами, стали своєрідним корінням, яке тримає кожне поселення на землі. А як легко, іноді навіть бездумно в офіційному порядку змінювалися ці найменування! Фактично ж перейменовувалися історичні назви, які дав своїм поселенням сам народ.

В результаті на сьогодні загублено сотні *топонімів* – пам'яток історії народу України. Нові назви, як правило, давалися не корінними мешканцями, а чиновниками – людьми сторонніми і байдужими до історії того чи іншого населеного пункту. З цієї причини маємо багато топонімів-неологізмів, які не лише не вписалися в місцеву топонімічну систему, але й виявилися в мовній ізоляції, не даючи можливості навіть утворити прикметники і назви жителів населеного пункту (Дружба, Райдужне та інші подібні).

Як бачимо, топоніми тісно пов'язані із соціально-економічною історією України, окремого регіону, з природним середовищем, багатющою культурою та історією мови. Назви часто слугують своєрідними доповненнями свідчень, що їх дають нам архівні документи і пам'ятки матеріальної культури. Існує наука про власні імена – *ономастика*, яка складається з *антропоніміки* – науки про власні імена (прізвища, прізвиська) людей, і *топоніміки* – науки, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, лексичний склад, граматичне оформлення і фонетику, їх написання та переклад з однієї мови на іншу (як бачити з цього визначення, топоніміка виникла на стику мовознавства, історії та географії).

Археологічні пам'ятки – це городища, кургани, залишки давніх поселень, укріплень, каналів, доріг, давні місця поховань, кам'яні статуї, наскальний розпис, старовинні предмети побуту та інше.

Різноманітні археологічні матеріали (*артефакти*) відносяться до найстаріших речових джерел людської історії, тому вони характеризуються наочністю і загадковістю далекого минулого, що викликає найбільшу зацікавленість у туристів. Використовуючи наукові відомості і уявлення про той історичний період, до якого належать археологічні матеріали, можна отримати закладену в них певну історико-культурну інформацію.

Основні типи археологічних пам'яток – це поселення і поховання. Поселення бувають неукріпленими (селища, стоянки) та укріпленими (городища). Розкопки поселень дають велику кількість знахідок, серед яких особливий інтерес становлять залишки житла. Дослідження типів житлових будівель за археологічними матеріалами дають можливість робити висновки про рівень соціального розвитку суспільства на той період.

Поховання поділяють на дві основні групи: з надмогильними спорудами (гробниці, кургани) і звичайні ґрунтові поховання. Перші кургани в степах Північного Причорномор'я з'явилися близько 5 тис. років тому. Грандіозності в них не менше, ніж у відомих єгипетських пірамідах. Так, курган Чортотлик (скіфського часу) має висоту понад 20 м і діаметр до 350 м. У 1971 році в кургані Товста Могила (Дніпропетровська область) була знайдена знаменита золота пектораль – нагрудна прикраса скіфського царя. Тепер цей шедевр стародавніх ювелірів зберігається в Музеї коштовностей України.

Схожість типів поховань, речових знахідок та інших ознак дає можливість говорити про певну єдність – *археологічну культуру*, яка полегшує дослідження етногенезу різних народів, дозволяє археологам систематизувати, узагальнювати свої спостереження.

Архітектурні та містобудівні пам'ятки – це архітектурні ансамблі та комплекси, історичні центри, квартали, майдани, вулиці, залишки давньої забудови населених пунктів; споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також пов'язані з ними витвори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва, природні ландшафти.

Об'єктами спостереження можуть бути як загальновідома пам'ятка архітектури, так і невідома сільська церква або забута дворянська садиба. Головне – відповідним чином подати їх художню та історичну цінність. Сила естетичного впливу пам'ятки – в досконалісті її пропорцій, закінченості силуету, адже будь-яка деталь конструкції – це зразок вміло підібраної відповідності між формою та змістом.

У багатьох дерев'яних і кам'яних архітектурних пам'ятках України та інших країн виражена майстерність ремісників, їх здатність, незважаючи на прості інструменти, досить точно відчувати матеріал. Важливо побачити, як у цих пам'ятках виявився талант простого народу, його споконвічний потяг до духовності і краси.

До **мистецьких пам'яток** відносяться твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятки – це акти органів державної влади, офіційна переписка чиновників, статистичні звіти, інші письмові і графічні документи, кінофотодокументи та звукозаписи, давні рукописи та архіви, записи фольклору та музики, рідкісні друковані видання тощо.

Писемні документи, старі довідники, путівники, раритетні карти й фотографії дають можливість простежити історичні події і зафіксувати обсяг знань, погляди та образи людей того чи іншого історичного періоду.

Одне з найбільших в Україні зібрань рукописів та стародруків зберігається у Дніпропетровському обласному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. Накопичене воно зусиллями великих ентузіастів – О.М. Поля та Д.І. Яворницького. Справді унікальними є видання Івана Федорова «Апостол» (Львів, 1574) та Біблія (Острог, 1581), низка релігійних та світських книжок таких авторів як Петро Могила, Лазар Баранович, Антоній Радзивилівський.

До культурно-історичних передумов рекреаційної галузі можна віднести й інші об'єкти, пов'язані з історією, культурою та сучасною діяльністю людей: оригінальні підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту, наукові установи, вищі освітні заклади, театри, спортивні споруди, ботанічні сади, зоопарки, океанарії, етнографічні і фольклорні пам'ятки, кустарні промисли, народні звичаї та обряди тощо.

Всі об'єкти, що використовуються у пізнавально-культурній рекреації, поділяються на дві групи: *нерухомі* і *рухомі*.

Першу групу складають пам'ятки історії, містобудування та архітектури, археології і монументального мистецтва, а також інші споруди, у тому числі й ті пам'ятки мистецтва, що становлять невід'ємну частину архітектури. З позицій пізнавально-культурної рекреації важливою є та обставина, що об'єкти цієї групи являють собою самостійні одиночні або групові утворення.

Другу групу складають пам'ятки мистецтва, археологічні знахідки, мінералогічні, ботанічні й зоологічні колекції, документальні пам'ятки та інші речі, які можна легко пересувати у просторі. Споживання рекреаційних ресурсів цієї групи пов'язано з відвідуванням музеїв, бібліотек та архівів, де вони зазвичай концентруються.

Аналіз значної кількості різномірних об'єктів, які складають культурно-історичні рекреаційні ресурси, з позицій рекреаційної галузі національної економіки повинен включати їх облік, характеристику і типологію. Облік та характеристика культурно-історичних об'єктів передбачає вказівку на назву об'єкта, його місцеположення, маркування, власника, літературні та інші джерела по цьому об'єкту та ін.

Наступним етапом оцінки культурно-історичних об'єктів є їх типологія за рекреаційною значущістю. За основу типології приймається інформаційна сутність культурно-історичних об'єктів: унікальність, типовість серед об'єктів даного виду, пізнавальне і виховне значення, зовнішня привабливість (*атрактивність*).

Інформативність культурно-історичних об'єктів для рекреаційної мети може бути виміряна тривалістю необхідного і достатнього часу на їх огляд. Для визначення часу огляду об'єкта необхідна типізація за основою, яка би відбивала тривалість огляду. Для такої типізації можна вибрати наступні ознаки:

- 1) ступінь організації об'єкта для показу;
- 2) місце розташування екскурсантів по відношенню до об'єкту огляду.

За ступенем організації об'єкти поділяються на *спеціально організовані* (музеї, монументи й інше) та *неорганізовані* для показу (панорама міста, перспектива вулиці тощо). Організовані об'єкти вимагають більше часу для огляду, тому що вони є метою огляду та складають основу екскурсії. Неорганізовані об'єкти слугують супутнім по відношенню до екскурсії загальним фоном, який охоплюється одним поглядом без деталізації.

За місцем розташування екскурсантів об'єкти поділяються на *інтер'єрні* (екскурсанти знаходяться всередині об'єкту) та *екстер'єрні* (екскурсанти знаходяться зовні об'єкту). Досвід свідчить, що сумарний час огляду екстер'єрних об'єктів майже завжди більше часу огляду інтер'єрних об'єктів.

В залежності від теми екскурсії в ній завжди будуть присутні *цільові, додаткові* та *супутні* об'єкти. На огляд цільових об'єктів зазвичай витрачається не менше 50% екскурсійного часу, на огляд додаткових – не більше 30%, супутніх – не більше 20%.

При проведенні **економічної оцінки** культурно-історичних об'єктів (пам'яток історії і культури) необхідно мати на увазі ту обставину, що внаслідок надзвичайного суспільного значення цих утворень диференційна рента до територій під такими пам'ятками *не може використовуватися*. Вона фактично дорівнює нескінченості, тому виключається із звичайних розрахунків. У якості показника економічної оцінки приймається прямий ефект від експлуатації пам'яток (плата за вхід та екскурсійне обслуговування) та прихований економічний ефект від їх пізнавальної та виховної інформативності.

Сучасний туристичний ринок широко використовує культурно-історичні ресурси для створення нового туристичного продукту, що сприяє його урізноманітненню та збільшенню вартості. У багатьох державах туризм став найважливішим спонсором збереження історико-культурної спадщини (Італія, Іспанія, Греція, Франція тощо).

Разом з тим, заради об'єктивності, слід визнати, що туризм на базі використання культурного середовища, особливо при надмірній його експлуатації, може супроводжуватися і негативними явищами. Зокрема, перенаселення туристичних центрів у період максимального розгортання існуючої мережі туристичних об'єктів. Воно може супроводжуватися зростанням соціальної напруги, зокрема, зниженням у туристичному центрі моральних, релігійних і навіть національних засад, що часто спричиняє небажані наслідки. Наприклад, зниження моральних цінностей призводить до збільшення рівня злочинності. «Надлишок» туризму може мати дуже руйнівну силу. Це відбувається внаслідок трансформації віками складеної традиційної гостинності, яка з часом переростає у комерційну практику, за якої економічні чинники часто підміняють звичні людські стосунки.

Формування споживацької поведінки супроводжується послабленням моральних засад і проявом таких негативних явищ як жебракування, проституція, втрата гідності, вживання наркотиків, пияцтво, розчарування від невідповідності новим потребам часу тощо. Разом з тим, більшість дослідників сходяться на думці, що розвиток туризму сам по собі не слід вважати причиною негативних соціальних явищ, які мають місце в районах інтенсивного розвитку рекреаційно-туристичної діяльності, а лише одним із чинників їх прискорення.

Соціокультурні аспекти різних видів туризму теж проявляються дуже по-різному. Так, міжнародний туризм має більші тенденції до обмеження, а не до інтегрування у приймаючій країні, аніж внутрішній. Іноземні туристи є тимчасовими відвідувачами, тому залишаються у власних рамках культури та стилю поведінки. Звичайно, вони не зацікавлені змінювати сформовані стереотипи культури під час короткотермінового перебування за межами своєї країни, при цьому не підозрюючи, що їхні норми поведінки часом не прийнятні для приймаючої сторони. Обмежуючим чинником може виступати і мовний бар'єр, що стоїть на шляху повноцінного сприйняття приймаючої сторони.

При організації міжнародних турів менеджери повинні враховувати не лише економічні можливості своїх клієнтів, але й їх здатність сприймати чи не сприймати місцеву культуру в усіх її проявах. Практика організації міжнародних туристичних поїздок засвідчує, що зацікавленість культурною спадщиною у вигляді місцевих традицій, звичаїв та ін. зменшується у групах, які сформовані з туристів із нижчим рівнем доходів. Врахування таких особливостей вимагає гнучкої програми обслуговування приймаючою стороною.

Подолання соціокультурних бар'єрів, які стоять на шляху взаємопізнання та взаємозбагачення туристів, неможливе без організації належної освіти як для подорожуючих, так і для господарів, що приймають туристів. Якщо перші повинні володіти інформацією про країну або регіон відвідування, а саме про манери поведінки, особливості вбрання, тип харчування, віросповідання, очікува-

ну ввічливість тощо, то для приймаючої сторони освіта повинна спрямовуватися передусім на створення належного комфорту, як у спеціальних туристичних закладах, так і в районі перебування туристичних груп.

У зарубіжній літературі щодо використання культурного середовища з рекреаційною метою обґрунтовується концепція *«розвитку туризму як зустрічі культур»*. Суть цієї концепції зводиться до того, що туризм є місцем зустрічі представників різних культур, носіями яких є приїждже та місцеве населення. У результаті такої «зустрічі» в туристичному регіоні можуть зазнати змін поведінка як мандрівників, так і місцевого населення.

Врахування соціокультурних особливостей туризму певної території розширює географію послуг, пом'якшує контакти між відпочиваючими та місцевим населенням, заохочує культурний обмін та потребу у взаємоторах між країнами і регіонами, що в кінцевому підсумку сприятиме збереженню унікальних культурно-історичних ресурсів, відродженню місцевих традицій, відбудові архітектурних ансамблів, врешті-решт – взаєморозумінню культур і народів.

Контрольні питання до теми 9

1. Схарактеризуйте особливості культурного середовища як частини туристичного ринку.
2. Розкрийте сутність поняття «культурно-історичні ресурси».
3. Проаналізуйте зв'язки між культурно-історичними ресурсами та рівнем розвитку туризму.
4. Обґрунтуйте поділ культурно-історичних об'єктів на матеріальні і духовні.
5. Здійсніть типізацію пам'яток історії і культури.
6. Схарактеризуйте особливості історичних пам'яток.
7. Оцініть роль археологічних пам'яток та артефактів у формуванні туристичного продукту.
8. Порівняйте рухомі і нерухомі об'єкти пізнавально-культурної рекреації.
9. Яким чином здійснюється розподіл часу на огляд культурно-історичних об'єктів?
10. Назвіть показники економічної оцінки пам'яток історії та культури.
11. Оцініть можливості прояву негативних явищ розвитку туризму на базі експлуатації ресурсів культурного середовища.
12. Проаналізуйте соціокультурні відмінності міжнародного і внутрішнього туризму.
13. Яку роль у подоланні соціокультурних бар'єрів відіграє освіта (у тому числі спеціальна – для туристів)?
14. Обґрунтуйте провідні положення концепції розвитку туризму як «зустрічі культур».

Рекомендовані джерела інформації

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. К.: КНУ імені Т.Г. Шевченка, 2001. 395 с.
2. A. Kornus, Siutkin S., Kornus O., Danylchenko O. Event tourism for transboundary cooperation // STABICONsystems-2017 : Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Україна, м. Суми, 27-29 квітня 2017 р.). Суми: СумДУ, 2017. С. 67-69.
3. Kornus O., Siutkin S., Kornus A. Industrial tourism in Sumy region: resources and perspectives // Часопис соціально-економічної географії. 2019. Вип. 26. С. 35-44.
4. Корнус А.О., Корнус О.Г., Сюткін С.І. Виробничий туризм у Сумській області: передумови та перспективи розвитку // «Сучасні процеси трансформації у бізнесі та виробництві: теорія, методологія, практика» : колективна монографія / Нац. металург. академія України; за ред. Л.М. Савчук, Л.М. Бандоріної. Дніпро: Пороги, 2019. Розділ 6. С. 401-434.
5. Корнус А.О., Сюткін С.І., Корнус О.Г. Кластерний підхід у системі виробничого туризму // Географія та туризм. 2019. Вип. 53. С. 3-9.
6. Кришталь Г.О., Сюткін С.І. Галузева і територіальна структура виробничого (індустріального) туризму Сумщини // Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. «Регіон – 2016: стратегія оптимального розвитку», м. Харків, 10-11 листопада 2016 р. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 225-227.
7. Кришталь Г.О., Сюткін С.І. Розвиток подієвого туризму в місті Тростянець Сумської області // Актуальні проблеми дослідження довкілля : Матеріали VII Міжнародної наук. конф. (м. Суми 12-14 жовтня 2017 р.). – Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. – С. 133-135.
8. Нешатаєв Б.М., Острога Д.В., Сюткін С.І. Концепція нового туристичного маршруту по території Краснопільського району Сумської області // П'яті Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Суми, 9-11 жовтня 2020 р.) [Електронний ресурс] / СумДПУ імені А.С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; [упорядник Корнус А.О.]. Елект. текст. дані. Суми. 2020. 193 с. 1 електр. опт. диск (CD-R). С. 57-60. Нешатаєв Б.М., Острога Д.В., Сюткін С.І. Концепція нового туристичного маршруту по території Краснопільського району Сумської області // П'яті Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Суми, 9-11 жовтня 2020 р.) [Електронний ресурс] / СумДПУ імені А.С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; [упорядник Корнус А.О.]. Елект. текст. дані. Суми. 2020. 193 с. 1 електр. опт. диск (CD-R). С. 57-60.
9. Масляк П.О. Рекреаційна географія : навч. посіб. К.: Знання, 2008. 343 с.
10. Панкова С. В. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2007. 352 с.
11. Рутинський М.Й. Географія туризму України. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 160 с.

12. Скрипник Н.Я. Рекреаційна географія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2013. 296 с.
13. Смаль І.В. Основи географії рекреації та туризму: навч. посіб. Ніжин: НДПУ імені М.В. Гоголя, 2004. 105 с.
14. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу. Ніжин: НДПУ імені М.В. Гоголя, 2010. 336 с.
15. Стафійчук В.І. Рекреалогія. К.: Альтерпрес, 2006. 263 с.
16. Siutkin S., Kornus A., Kornus O., Danylchenko O. Resources and opportunities for the development of event tourism in Ukraine // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii*. 2017. Tom 11. Rocznik VI. No 1. P. 111-126.
17. Сюткін С.І. Об'єктно-предметне поле та ключові терміни і поняття рекреаційної географії // *Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Стан і перспективи сучасного туризму»*. Суми: Університетська книга, 2012. С. 80-85.
18. Сюткін С.І., Леонтєва Г.Г. Рекреаційна географія. Суми: СумДПУ, 2007. 64 с.
19. Сюткін С.І. Сучасна географія і класифікація наук // *Збірник матеріалів наукового круглого столу «Актуальні проблеми сучасної географічної науки та освіти»*, м. Суми, 7 жовтня 2016 р. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. С. 3-5.
20. Сюткін С.І. Формування нових рекреаційних потреб населення // *Наукові записки СумДПУ імені А.С. Макаренка. Географічні науки*. Вип. 7. 2016. С. 140-144.
21. Сюткін С.І., Кравченко А.О. Культурно-історичні рекреаційні ресурси Сумської області // *Матеріали II Міжнар. наук. конф. «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації»*, м. Суми, 24-25 березня 2016. У 2-х частинах. Частина II / За ред. В.С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. С. 135-137.
22. Сюткін С.І. Суспільно-географічні аспекти вивчення рекреаційного природокористування // *Наукові записки СумДПУ імені А.С. Макаренка. Географічні науки*. Вип. 8. 2017. С. 174-178.
23. Сюткін С.І., Корнус А.О., Корнус О.Г., Данильченко О.С. Розвиток подієвого туризму в Сумській області // *Туризм: міжнародний досвід та національні пріоритети: Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Житомир, 26 травня 2017 р.)*. Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2017. С. 129-136.
24. Сюткін С.І. Вплив науково-технічної революції на галузеву і територіальну структуру світового господарства // *Наукові записки СумДПУ імені А.С. Макаренка. Географічні науки*. Вип. 10. 2019. С. 110-119.
25. Сюткін С.І., Юрченко С.В. Теоретичні засади суспільно-географічної оцінки якості життя населення // *Освітні й наукові виміри географії та туризму: Збірник матеріалів II Всеукраїнської наук.-практ. інтернет конф. з міжнар. участю (м. Полтава, 26 березня 2019 р.)*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 91-93.
26. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. К.: Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.

Теоретичні основи рекреаційної географії : навчальний посібник

**Сюткін Сергій Іванович,
Корнус Анатолій Олександрович,
Корнус Олеся Григорівна,
Данильченко Олена Сергіївна,
Король Олена Миколаївна**

Комп'ютерний набір: С. І. Сюткін

Дизайн обкладинки: О. М. Король

Підписано до друку 17.01.2022 р.
Формат 60x84/16 Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 4,19. Наклад 100 прим. Замовл. 365

Товариство з обмеженою відповідальністю
«Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку»,
40022, м. Суми, вул. Новомістенська, 31/1, тел. 0503077580.

Свідоцтво про внесення суб'єктів видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК №4600 від 20.08.2013 р.

